

STUDIE

REFLEXE ISLÁMU V KRAMÁŘSKÝCH TISCÍCH A KUPLETECH DRUHÉ
POLOVINY 19. A ZAČÁTKU 20. STOLETÍ*

Michal Klacek (Praha)

The Reflection of Islam in Chapbooks and Couplets of the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century

Abstract: Semi-folk compositions, traditionally referred to as ‘broadsheet ballads’, can be seen as a distinct work of art but also as a specific type of historical source. The authors of the ballads reacted, among other things, to events in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. For a long time, they maintained entrenched stereotypes based on the opposition between Christianity and Islam. ‘Turks’ (a synonym for Muslims) were traditionally regarded as pagans and tyrants, oppressors of subjugated Christians. During the Great Eastern Crisis and the Russo-Turkish War (1875–1878), this stereotype was, in some songs, first enriched with the motif of a Slavic hero. The same theme was later developed by the authors of satirical songs, called ‘couplets’.

Broadsheet ballads and couplets with a Turkish subject reflect their authors’ views, more or less influenced by the media of the time. Thanks to journalists and publicists, and to some extent also the authors of the songs, the struggle of the Slavs for freedom was perceived positively in the Czech environment. In the spirit of the Slavophile idea, members of the Balkan peoples were long regarded as ‘Slavic brothers’ and the Russian tsar was hailed as their liberator.

Keywords: broadsheet ballads – couplets – Slavic idea – Islam – Ottoman Empire

Úvod

Na rohu ulice stál veliký zástup lidstva, a bylo odtamtud slyšeti lidský zpěv a pronikavé zvuky kolovrátku. Dítky se prodraly všetečně, jakožto venkované, až ku předu. Zde visel na zdi veliký obraz strakatý, až ty barvy samy křičely. Byl pak na něm vyličen hrůzný příběh nějaké vraždy, až vlasy vstávaly nad tou malovanou strakatinou i nad nelidskými těmi skutky, a vousatý muž ukazoval hůlkou na jednotlivá místa obrazu, o kterých právě zpíval, hraje při tom na kolovrátek. Na stolku vedle leželo množství knížek, to byla ta tištěná píseň o tom strašlivém příběhu, a zpěvák ji nabízel divákům na prodej velmi dotíravě.¹

Úvodní citace z mravokárné povídky *Výroční trh* od Františka Bohumila Tomsy (1793–1857) s poněkud nelichotivou charakteristikou pouličního zpěváka, je dokladem toho, že písničkáři byli ve městech, a jak víme z jiných

zdrojů také na venkově, běžným jevem. Skladby, které tito lidé svérázným způsobem interpretovali a jejich tištěné verze nabízeli ke koupi, jsou tradičně označovány termínem kramářské či jarmareční písně. Tyto tisky je možné interpretovat jako svébytná umělecká díla, zároveň také jako specifický typ historického pramene. V oddělení knižní kultury Knihovny Národního muzea je uložena velká sbírka kramářských písní. Ta je, vedle dobové a odborné literatury, hlavním podkladem ke zpracování mého článku.²

Jeho cílem je provést rozbor vybraných písní, které čtenářům přinášely informace o událostech na Balkáně a na dalších územích ovládaných Osmanskou říší. Výchozími jsou tisky z druhé poloviny 19. století s přesahem do začátku 20. století. Protože jarmareční písně byly pro jejich autory a interprety zdrojem obživy, častým motivem takových tisků byly aktuální události, které ovšem mohly být čtenářům a posluchačům zprostředkovány ve zkreslené podobě. To

* Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2019–2023/25.I.c. 00023272).

¹ TOMSA 1861, povídka *Výroční trh*, s. 82–112, citováno ze s. 94. Tomsa svůj názor na kramářské písně demonstroval na chlapci, který si takový tisk zakoupil, a když zjistil, že se unáhlil a že zakoupené zboží bylo nekvalitní, zabalil do něj marcipán.

² Nyní jsou kramářské tisky běžně označovány jako tzv. pololidová poezie. Ještě v roce 1962 je však etnograf Josef Václav Scheybal považoval za tisky lidové, když napsal, že *nejstarším a nejlidovějším projevem zpravodajským byla novina zpívaná. Kramářská píseň, zvaná v XVI. a XVII. století také novinou či novinami, udržela se mezi politicky a kulturně málo uvědomělými vrstvami našeho lidu jako nejoblíbenější a mnohde jediná forma tištěných aktualit až do poloviny XIX. století.* (SCHEYBAL 1962, s. 266).

znamená, že obsah jednotlivých písní nemusel nutně odpovídat realitě.³

Předmětem zájmu autorů, interpretů a tiskařů v druhé polovině 19. století a v období do roku 1918 byly především války, do kterých se Turecko zapojilo, a dále také protiturecká povstání. Největší pozornost autoři a tiskaři písní věnovali událostem v 70. letech 19. století, pro něž se tehdy vžilo označení „slovansko-turecká válka“. Šlo o sérii protitureckých povstání v Bosně a Hercegovině a v Bulharsku, do nichž vojensky zasáhlo také Srbsko a Černá Hora. Následovala rusko-turecká válka, a nakonec okupace Bosny a Hercegoviny rakousko-uherskou monarchií (události známé pod názvem „velká východní krize“ probíhaly v letech 1875–1878).⁴

Ve sbírce Knihovny Národního muzea jsou deponovány také další písně o válečných konfliktech, které se týkají tématu. Jmenovitě se jedná o krymskou válku (1853–1856), srbsko-bulharskou válku (1885–1886), balkánské války (1912–1913) a první světovou válku (1914–1918).

Z dalších zpravodajských písní ve vztahu k tzv. východní otázce je nutno zmínit také morytáty o vraždách ruského cara Alexandra II. a srbského krále Alexandra Obrenoviće, dále písně napsané jako reakce na události v Libanonu a v Sýrii v roce 1860, reakce na protiturecké povstání na Krétě v letech 1866–1869 a protirakouské povstání v Krivošiji v letech 1869–1870.

V neposlední řadě použiji jako specifický typ pramene také kuplety, a to jako doklad zcela nového nazírání na Osmanskou říši v době, kdy pokračoval rozklad a úpadek tohoto kdysi mocného státu.

Protože mnohé písně mají nejenom protiturecké, ale také „protibludařské“ (tisky s luteránskými a kalvinistickými motivy), protižidovské či nacionalistické pojetí, zákonitě se nabízí možnost obsah takových tisků navzájem porovnat. Je nepochybné, že motivy a stereotypní chápání určitých etnik a skupin věřících v takových písních jsou velmi podobné motivům v tiscích s tureckou tematikou.

Věrohodnost údajů v zpravodajských písních a v kupletech, muslimské stereotypy, ovlivňování veřejného mínění

Tzv. východní otázka, tj. události spojené s rozkladem Osmanské říše a politikou evropských velmocí, byla v období

do roku 1918 předmětem zájmu nejenom písničkářů, ale také českých médií, publicistů, básníků a spisovatelů. Později byla napsána řada článků a knih, které se z odborného hlediska věnují událostem v Turecku a na Balkánském poloostrově. Některé se zabývají ohlasem těchto událostí v českém prostředí, jiné česko-jihoslovanskými či česko-ruskými vztahy, fenoménem poznávání Orientu a Balkánu, recepcí islámu v českých zemích apod. Podíl kramářských písní na šíření znalostí o východní otázce v našem prostředí se však doposud neseťkal s velkým zájmem ze strany badatelů.⁵

Rád bych proto uvedl téma článku do širších souvislostí. Nepůjde mi tedy pouze o vyličení jednotlivých událostí a jejich ohlas v jarmarečních písních. Je třeba poukázat na skutečnost, že mnohé protiturecké stereotypy přetrvávaly po staletí, jiné naopak v 19. století teprve vznikaly. V kramářských tiscích se v určité míře a podobě projevovала nejenom osobnost obvykle anonymního autora, ale také soudobá politická propaganda, ideologie a náboženská víra.⁶

Je pravděpodobné, že ovlivňování veřejného mínění v dané době mnohem více než kramářské písně zprostředkovala média. Kupříkladu tématům tzv. velké východní krize se více či méně věnovaly všechny tehdejší (politické) noviny, stejně tak mnohé časopisy a kalendáře. V jarmarečních písních té doby se odráží názory autorů více či méně ovlivněné médii (a zároveň křesťanskou vírou). Byť jejich motivy nutně nemusely být totožné, kramářští autoři, stejně jako novináři a publicisté udržovali při životě zakořeněné stereotypy. Realita na Balkáně a v Osmanské říši tedy mohla (i nemusela) být odlišná od názorů a představ jednotlivých autorů. Je otázkou, nakolik si toho byli zmínění autoři vědomi.⁷

Většina písní, světských i duchovních, má moralistní vyznění, a to v duchu náboženské etiky. Protože autoři byli věřící křesťané, mnoho kramářských tisků má, mimo jiné, vyznění protiturecké.

V písních po dlouhou dobu zakořenil pojem Turek (někdy také „machometán“) jako synonymum pro muslima. Už v nejstarších dochovaných tiscích ze 17. století byli Turci považováni za pohany a „dědičné nepřátele křesťanstva“.⁸ V písních z druhé poloviny 19. století byla největším hříchem Turků a dalších muslimů už nikoliv pouze jejich víra a zdůrazňovaná krvelačnost a nemorálnost, ale také (s tím související) perzekuce Slovanů. Teprve úpadek Osmanské říše a mladoturecké hnutí vedly ke změně postoje autorů; Turci a jejich zvyky jsou v písních z té doby

³ O postavení kramářských písní mezi historickými prameny viz KUTNAR 1963. Z článku lze odvodit, že autor považoval za specifický typ historického pramene pouze světské zpravodajské písně – o duchovních písních se nezmínil.

⁴ Shrnující údaje viz HLAVAČKA 1983–1984 a RŮŽIČKA 1947 (název článku je poněkud zavádějící, ve skutečnosti je jeho obsahem pojednání o vývoji rusko-tureckých vztahů od konce 15. století do roku 1917). Podrobně k tématu GLENNY 2003, viz také DITTRICH 1998, HLADKÝ 2010, RYCHLÍK 2009 a ŽÁČEK 1975. Z narativních pramenů byly v češtině vydány vzpomínky Z. Stojanova (1850 nebo 1851 – 1889), účastníka povstání ve Staré Zagoře (1875) a jednoho z agitátorů a organizátorů, tzv. apoštolů Dubnového povstání (1876): STOJANOV 1978.

⁵ Podrobné údaje o stereotypním chápání Turků v raně novověké literatuře uvádí RATAJ 2002 (na s. 358–367 je uveřejněn seznam písní s tureckou tematikou do období přelomu 18. a 19. století); viz také FIALA 2014.

⁶ Dle názoru katolického kněze Jana Olivy (1863–1938) bylo podstatou lidové zbožnosti především odevzdání se do vůle boží a láska k Ježíši, Panně Marii a některým světcům. Nejednalo se však o víru „z hloubi srdce“, neboť věřící lidé, žijící na venkově a v menších městech, v převážné většině ve své víře lpěli jenom na zevnější formě. Oliva považoval lidovou víru ve zjevování se duší v očistci, andělů a Panny Marie za projev pověřivosti. Jeho zmínka o tom, že věřící rádi čtou o takových věcech, se dá vztáhnout i na obsah některých kramářských písní (OLIVA 1904–1905, s. 357 a 358. Autor vycházel ze svých poznatků z doby svého působení ve farnosti Chroustovice na Chrudimsku).

⁷ Z obecného hlediska viz VOŠAHLÍKOVÁ 1997.

⁸ Termín „pohani“ se v kramářských písních tradičně používal nejenom pro jinověrce, ale často také pro křesťany nekatolického vyznání. Za určitých okolností však mohli být autoři písní jako pohané vnímáni i katolíci, a to tehdy, když jejich činy byly v rozporu s křesťanskou morálkou (například Maďari v době revoluce).

zesměšněny a zparodovány. Takové pojetí však už nebylo typické pro kramářské písně, nýbrž pro kuplety.

Tento druh tisků na kramářské písně navázal, a to zejména snahou vybírat si ze soudobého života senzační či aktuální události. Podstatou kupletů však, na rozdíl od jarmarečních písní, nebyla moralita, ale humor, parodie či satira. Původní zpravodajská a mravokárná funkce mnohých kramářských písní byla v kupletech nahrazena funkcí zábavnou.⁹

Autoři a interpreti některých zpravodajských tisků se snažili ovlivnit „veřejné mínění“, tj. zapůsobit na čtenáře a posluchače, a to obsahem písně, dále zpěvným přednesem a někdy také pomocí obrazové tabule. Ve snaze vyhovět „společenské poptávce“ se orientovali na několik tematických okruhů, mj. také projevovali zájem o dění u nás i ve světě. Zdrojem informací o takových událostech pro autory bývaly mj. články a fejetony uveřejňované v dobových novinách a časopisech. Dokladem této skutečnosti jsou kramářské tisky, jejichž autoři ve snaze doložit věrohodnost údajů v názvu či textu písně uvedli jako zdroj konkrétní novinový článek.¹⁰

Údaje v novinách a časopisech však byly, podobně jako v kramářských písních, limitovány nejenom názory a postoji autorů, ale také politickou a společenskou situací a cenzurními či autocenzurními zásahy.¹¹ To potvrzují i nynější badatelé. Například historik Radomír Vlček v souvislosti s krymskou válkou z 50. let 19. století napsal, že *česká veřejnost byla odkázána za zvýšeného tlaku Bachova absolutismu na oficiální a polooficiální zpravodajství jediného českého politického listu – úředních Pražských novin, které přinášely o průběhu války sice dosti podrobné, ale často velmi zmatečné i zcela si odporující zprávy.*¹²

Z tohoto úhlu pohledu je nutné přistupovat k údajům v kramářských písních s tématem „výchozí otázky“, které tedy nemusely nutně být faktograficky zcela přesné. Nutno zdůraznit, že kromě náboženské víry a osobních názorů autorů kramářských tisků články v novinách mohly být nejenom zdrojem informací, ale i hodnotícím měřítkem pro posuzování „výchozích událostí“ a jejich zaznamenání v jarmarečních písních.

Kromě převzatých zpráv z periodického tisku dalšími možnými zdroji údajů o jednotlivých událostech mohly být také informace „z doslechu“ a osobní zážitky přímých účastníků daných událostí, dále také přebírané a aktualizované údaje ze starších kramářských písní nebo různých jiných

Obr. 1. Píseň nábožná ke cti Swaté Anny, Báby Krysta Pána. S. I.: s. n., s. a. Foto: KNM.

tiskových prací. Nelze přitom opominout ani skutečnost, že obsah kramářských písní mohl být zcela nebo alespoň zčásti vymyšlen.

Jinak řečeno pravda v kramářských zpravodajských tiscích nemusela nutně hrát zásadní roli. Motivy k sepsání, vydání a šíření takových písní bývaly rozmanité. Kdyby i v 19. století nebyla rozšířená víra ve zjevení a zázraky, jistě by kupříkladu nebyla opakovaně vydávána „pravdivá“ píseň o svaté Anně s motivem muže uvězněného Turky, kterého andělé přenesli z Temešváru do rakouského poutního místa Mariazell. Město Temešvár (v dnešním Rumunsku) bylo od roku 1716 součástí habsburské monarchie.¹³

Lze tedy říci, že věrohodnost zpívaných zpravodajských tisků nebyla velká. Různé nepřesnosti, zkomolená jména osobností i lokalit, pověrčivost, víra v zázraky, po staletí vžitá stereotypy a zášť vůči určitým etnikům a skupinám, výmysly a záměrná aktualizace událostí (např. posouvání

⁹ Ke kupletům viz např. KOTEK 1985.

¹⁰ Rozvoj žurnalistiky v našich zemích je doložen dokonce i v jedné kramářské písní, kde autor veršoval: *Ted' kamkoli sobě zajdeš, v každém koutě plátek najdeš; co dnes v Anglicku se pískne, zítra se to u nás tiskne, a co Francouzové kuji, hokyně si vypravují, novin aspoň exemplář bere každý hokynář, noviny najdeš v krámech všech – to je ten nový světa běh.* (SVOBODA, Jaroslav. *Starý a nový světa běh!* Praha: Jan Spurný, 1866).

¹¹ Kupříkladu nepodepsaný autor článku o ruském panovníku Mikuláši I. (1796–1855, vládl od 1825), který zčásti vyznívá jako chvalořeč, se spoluúčasti cara na rozpoutání krymské války obratně vyhnul slovy *vystupování císaře Mikuláše v těchto posledních dobách nelze vždycky srovnati se zásadami mírnosti a spravedlnosti, kterých mu předtím ani odpůrcové jeho neupírali. Nežli však bude celá osnova nynějších dějů zrakům pozorovatelův objevena, musí se strážlivý posuzovatel zdržeti všelikého o tom hlasu.* (MIKULÁŠ 1855, s. 116).

¹² VLČEK 2006, s. 35.

¹³ Několik vydání, např. *Píseň nábožná ke cti Swaté Anny, Báby Krysta Pána.* S. I.: s. n., s. a.

datace), to vše bývalo pro kramářské písně typické.¹⁴ Autoři, kteří takové verše skládali, totiž museli přihlížet k psychologii čtenářů a publika. Šlo jim o to, čtenáře a posluchače pobavit, poučit (obvykle s důrazem na nábožensky orientovanou morálku) a především zaujmout natolik, aby byli ochotni si kramářský tisk koupit. Je třeba si totiž uvědomit, že jarmareční tisky byly pro písničkáře zdrojem určitého zisku, i když zbohatnout se takto jistě nedalo.¹⁵

Zpravodajské písně lidovým vrstvám ještě dlouho v 19. století nahrazovaly informace z periodik. Nepřímým dobovým dokladem pro toto tvrzení je kupříkladu článek J. Henzla *Lid vesnický a kněhupectví v Čechách*. Autor doložil, že vesničané v té době byli konzervativní v tom smyslu, že nakupovali pouze určitý tradiční typ literatury (mj. také písně), a to na jarmarcích a poutích, popř. si vybírali z nabídky přímo doma, kde je navštěvovali kramáři.¹⁶

Nedostatečné rozšíření novin na venkově nepřímo potvrzuje také anonymní autor stati *Spravedlivá stížnost na české hostince v Čechách*, který pranýřoval skutečnost, že v té době v hospodách nebylo (až na malé výjimky) zvykem vystavovat pro pocestné noviny a časopisy. Podle autora to byl jeden z důvodů, proč *cestující po naší vlasti cizozemci nás Čechy za nedbalce, lenivce, surovce a vůbec za nevzdělance považují*.¹⁷

Z pozdější doby máme výrazný vliv, byť možná přeceňovaný, distributorů jarmarečních písní na široké vrstvy obyvatelstva doložený písemně. Mnozí autoři obvykle kladli do protikladu národní (tj. lidové či zlidovělé) písně a jarmareční skladby. První typ písní chápali jako „národní poklad“ či prostředek k zušlechtní mravů, druhý typ jednoznačně odsuzovali a v souvislosti s tím pranýřovali také kramářské autory a interprety. Jeden z kritiků například psal o *zhoubné činnosti jarmarečních zpěváků* a distribuci kramářských písní přirovnal k šíření moru či jedu, který ohrožoval mravnost dětí i dospělých. Podle autora *o výročních trzích zpívají se písně, které v nejzvrhlejších krčmách po půlnoci spíou [sic!] chasou bývají zpívány, a posluchačstvo, převážnou většinou ženské, nevychází ze smíchu*.¹⁸

Podobný, avšak značně kritičtější názor na kramářské písně a jejich autory zastával katolický kněz a spisovatel Alois Dostál (1858–1934), který psal o *bezcných, záhubných písních, necudných plodech sprosté luzy a pitomých výmyslech*

a nestoudnostech. Autory písní Dostál dokonce obvinil, že nesou zodpovědnost za sebevraždy mladých lidí z nešťastné lásky, kteří podle jeho přesvědčení toužili po tom, aby o nich byla složena písnička a získali tak nehynoucí slávu.¹⁹

Slovanská idea, obraz Černohorců v české společnosti

Postoje kramářských autorů k východní otázce je nutno chápat v širších souvislostech. Jak jsem již zmínil, určitou roli v jejich názorech hrálo křesťanství a s tím spojená averze k jinověrcům. V druhé polovině 19. století to však již nebyl jediný faktor ovlivňující postoje písničkářů. Druhým neméně významným faktorem byla slovanská idea a s tím související značně zjednodušené chápání slovanských etnik, jimž byly přiřčeny určité kladné kolektivní vlastnosti, a to v opozici k záporným vlastnostem jejich protivníků. Jednalo se o písničkáři tradičně uplatňovaný princip protikladu dobra a zla. Zatímco po staletí byl v kramářských písních zakořeněn protiklad křesťanství a „pohanství“, ve změněných společenských podmínkách někteří autoři vůbec poprvé postavili proti sobě „slovanské junáky“ a jejich utlačovatele. Jak doložím, stejné postoje k slovanským národům a jejich protivníkům lze vysledovat i v dobových periodikách, stejně tak v poezii, beletrii apod.

Znalosti o Balkánu a Jihoslovanech v českém prostředí byly původně značně mlhavé. Česká veřejnost byla informována o tzv. východní otázce zásluhou některých představitelů národního obrození, novinářů a publicistů, kteří byli zároveň propagátory slovanské vzájemnosti. Jejich zásluhou se u nás postupně vytvářelo, a nakonec zakořenilo stereotypní a zidealizované chápání příslušníků některých balkánských národů jako slovanských junáků (na rozdíl od jejich protivníků, kteří měli dlouhodobě „špatnou pověst“). Takto byli u nás postupně zpopularizováni například Černohorci.²⁰ Uvedu několik příkladů.

Už v roce 1833 jeden z národních buditelů Antonín Marek (1785–1877) v časopise *Jindy a nyní* otevřel čtenářům pohled do života Černohorců. Vyznění článku je sice neutrální, přesto se už zde objevil motiv bojovného slovanského národa, rozvíjený pozdějšími autory. Marek, který byl smýšlením panslavista, totiž Černohorce označil za nejobvážnější slovanský kmen a na příkladě krvavého sporu o košfík v přístavu ilustroval jejich bojovnost, danou tvrdými

¹⁴ Averze vůči jiným etnikům a vytváření či přebírání určitých stereotypů není typické pouze pro kramářské písně. Kupříkladu Josef Holeček zastával vůči Maďarům, patrně v souvislosti s jejich (údajnými) turkofilskými sympatiemi, následující stanovisko: *U nás nezřídka dáván Maďarům, našim odpůrcům národním, titul „divných Čudů.“ Maďaři jsou sice plemene Čudského, ale duševními vlastnostmi svými daleko za Čudy stojí. Kmen Maďarů, osamělý a opuštěný v moři slovanském, znenáhla ale systematicky vymírající, utekl se ku křivdě a násilí proti sousedům, aby se na povrchu udržel, aby odnárodňoval a odřezanci nahrazoval úbytek vlastních národních sil. V historické věřavě, jakou jsou dějiny Maďarů, pozbyl snad tento lid jemnosti citů a přirozené líbeznosti mravů (ač měl-li jich kdy v té míře, jako čudští jeho bratři) a obcováním s národy kulturními neokřesal si hrany prvotní surovosti a divokosti. Stímných vlastností národu maďarskému prodlením věků neubýlo, ale vlastnosti světlé ztratily se docela* (HOLEČEK 1878, s. 843). Podobně ze stejné doby existují také doklady stereotypního chápání Čechů ze strany cizinců (včetně fám o české krvelačnosti v revolučním roce 1848): viz KOŘALKA 2008.

¹⁵ Zajímavým pramenem k poznání sociálního postavení autora a zároveň interpreta kramářských písní jsou paměti Františka Haise, který zemřel v chudobinci (HAIS 1985); k tématu viz také SCHEYBAL 1978.

¹⁶ HENZL 1848.

¹⁷ SPRAVEDLIVÁ STÍŽNOST 1847. Autor se podepsal šifrou -s.

¹⁸ O PÍSNIČKÁŘÍCH 1901–1902. Autor údaje převzal z časopisu *Labské proudy*.

¹⁹ DOSTÁL 1884, č. 72, s. [2]; Dostál ani další kritici kramářských písní, případně kupletů, si nepřipouštěli či neuvědomovali, že tyto písňové tisky ve skutečnosti vykazovaly shodné rysy s novinovým zpravodajstvím. K tomu viz TICHÝ 1913. Autor vytýkal české žurnalistice zejména neobjektivní informování v rámci předvolebního boje, honbu za senzacemi a pikantnostmi, stejně jako zveřejňování nevhodné inzerce.

²⁰ K tomu podrobně viz ŠÍSTEK 2011.

životními podmínkami. Zároveň zdůraznil jeden z jejich tradičních zvyků, nepsaný zákon krevní msty.²¹

V roce 1842 Jan Slavomír Tomíček (1806–1866) publikoval v časopise *Vlastimil* studii *Černohorci*. Zdrojem informací mu bylo blíže nejmenované dílo srbského jazykovědce Vuka Stefanoviće Karadžiće (1787–1864). Tomíček zpracoval pro čtenáře podrobné údaje o černohorských realitách a ani on se neubráníl stereotypům, a to v kladném i záporném smyslu. Je totiž příznačné, že studii začal historií bojů mezi Turky a Černohorci. Přesto nezastíral negativa a několikrát byl vůči Černohorcům kritický, když například uvedl, že *u všech Srbů jsou ženy mužům velmi podrobeny, v Černé Hoře však s nimi, co s otrokyněmi se nakládá. Mimo ženské práce jako předení, tkání, vaření, dojení atd., obstarávají také větší díl i polních a jiných prací, všady jinde mužům náležejících. Často je vidati, jak ženy se břemenem, sotva k unešení, přes skály a hory se vlekou, an zatím manžel s ručnicí na ramenou a s dýmku v ruce prázen vedle kráčí; a při tom všem může manželka ještě za šťastnou se pokládati, dostane-li muže, kterýž mimo to beze vsí příčiny, když se mu jen namane, ji nevybije.*²²

V roce 1842 vyšel v *Časopise českého Museum* článek ruského slavisty Izmaila Ivanoviče Srezněvského (1812–1880) nazvaný *Černohoří*. Jedná se o dva dopisy, které Srezněvskij adresoval Václavu Hankovi (1791–1861). Dopisy obsahují popis Černé Hory z hlediska geografického, také zmínky o vztazích mezi Černohorci a Turky, založených na vzájemném nepřátelství. Bojovnost Černohorců je ilustrovaná na několika příkladech. Z článku se dozvídáme kupříkladu, že nedaleko kláštera Cetinje *jest na jedné ze skalin věž, na níž se vystavují hlavy pobitých od Černohorců Turkův* a také, že existuje ves Martiniči, která *slaví se chrabrostí obyvatelův i bezpřítržnou rvačkou s Turky*.²³

Velkou zásluhu na popularizaci Černohorců jako slovanských junáků měl prozaik Prokop Chocholoušek (1819–1864), autor povídek z jihoslovanského prostředí, které na sklonku svého života chronologicky sestavil podle doby děje do trojdílného cyklu *Jih* (1863–1864). V prózách vylíčil heroický boj Jihoslovanů s Turky a balkánskými konvertity k islámu. Zpodobnění života slovanských junáků s důrazem na družnost, chrabrost, čestnost, lásku k národu a smysl pro

věrnost a kázeň autor chápal jako vzor národních ctností, boj za svobodu považoval za nejvyšší hodnotu.²⁴

Zatímco výše zmíněný Jan Slavomír Tomíček chápal postavení žen v černohorské společnosti negativně, Prokop Chocholoušek měl o Černohorcích zcela jiné představy. V povídce *Žena černohorská* vylíčil příběh mladé ženy – mstitelky svého manžela, který padl v boji s přesilou. V Chocholouškově pojetí byly černohorské ženy stejně odvážné a svobodomylovné jako muži.²⁵

V roce 1850 se novinář a lékař Vilém Dušan Lambl (1824–1895) seznámil v Kotoru (tehdy součást Rakouska, nyní v Černé Hoře) s černohorským vladykou a básníkem Petrem II. Petrovičem Njogošem (1813–1851, vládl od 1830), který jej pozval k návštěvě své země a dal mu k dispozici osobního strážce. Lambl byl prvním českým spisovatelem, který se při svých cestách dostal až na Černou Horu. Jeho zpráva, zveřejněná v *Muzejniku*, je proto cenným zdrojem informací, daných bezprostředností prožitku.

Článek začíná chvalořečí na černohorského vladyku, dále popisuje Černou Horu z hlediska geografického. Lambl se netajil svými sympatiemi k Černohorcům, které chápal jako hrdiny, neboť *prolévání krve a právo životní, hájení vlasti a náboženství svého proti návalům nepřátelským, bdění a spaní v neustálém nebezpečení statku i života, to je jim chlebemездеjším*. Zmínil, že pravoslavní Černohorci jsou hluboce věřící a jejich popové jsou *výteční vůdcové proti Turkům, jdouce v čele do boje a největším počtem hlav tureckých se vyznamenávajíce*.

Lambl nesouhlasil s obecně rozšířeným názorem v Evropě, považujícím Černohorce za divochy a loupežníky, přepadající „pokojné“ Turky. Naopak, v jeho pojetí Černohorci byli bojovníky za svobodu. Mezi jejich charakterové vlastnosti počítal smysl pro spravedlnost, dále také pohostinnost a poctivost. Ve snaze Černohorce ospravedlnit dokonce tvrdil, že zvyk usekávat hlavy a napichovat je na tyče převzali od svých odvěkých nepřátel a *zabití Turka je jako snad když u nás někdo zastřelí vrabce*. Zatímco pro Černohorce měl Lambl pouze slova uznání, turecký zvyk olizovat čerstvou krev z nože Lambl odsoudil jako *obyčej takřka lidožroutský*.²⁶

Eliška Krásnohorská (1847–1926), autorka básnické sbírky *K slovanskému jihu*, v dopise literárnímu historikovi

²¹ PLCH 1974, s. 79; Markův článek je přetištěn na s. 213–215. Vyšel v časopise *Gindy a Nynj* (MAREK 1833). Jedná se o překlad vypravování blíže neznámého autora původního textu (označeného iniciálami „P.Š.“) s doplňky od Ant. Marka.

²² TOMÍČEK 1842, s. 18. Autor založil svůj článek na údajích z anonymně vydané knihy KARADŽIĆ 1837; podobné závěry o postavení ženy v černohorské společnosti a na Balkáně vůbec jsou doložené také z pozdější doby. K tomu viz SRB 1889–1890, s. 104. Autor za důvody nerovnoprávného postavení žen v Černé Hoře označil *vojenský charakter celého národa*, v dalších balkánských zemích byly podle něj vztahy mužů k ženám odrazem poměru pánů k otrokyním v tureckých rodinách.

²³ SREZNĚVSKIJ – HANKA 1842, s. 296 a 297; existenci věže u Cetinje později doložil i přírodovědec Antonín Frič (1832–1913), který zatoužil po *hlavě Turčina*. Jeho přání se vyplnilo: *přinesena mně lebka Turka, kterého byl jeden z Černohorců náhodou již v čas míru o tento kousek kraťšího udělal*. Tuto trofej Frič poslal darem Janu Evangelistovi Purkyňovi (1787–1869), který ji zařadil do svých sbírek (FRIČ 1864, s. 301). U Niše v Srbsku se do dnešní doby dochovala podobná památka, tzv. Čele-kula (Věž umrlčích hlav). Do jejího průčelí bylo po potlačení lidového povstání v roce 1809 jako výstraha zazděno několik set lidských lebek, patřících poraženým Srbům (NEŠPOR 1964, s. 151).

²⁴ CHOCHOLOUŠEK 1863–1864. O autorovi podrobně viz POKORNA 2001. První Chocholouškova povídka s černohorskou tematikou, nazvaná *Černohorci*, vyšla v roce 1843 v časopise *Květy*. Její rozbor podal ŠÍSTEK 2011, s. 33–35. Podrobněji o názorech P. Chocholouška tamtéž, s. 32–44.

²⁵ CHOCHOLOUŠEK 1901.

²⁶ LAMBL 1850, s. 523, 525, 528 a 536. Článek nemá pouze informační charakter. Kritika dobrovolné poddanosti a přehnané zdvořilosti pobřežního klanu Pastrovičů, které Lambl uvedl do kontrastu s ostatními Černohorci, vyznívá jako skrytý útok na poměry v Rakousku. Pastroviči žili totiž v rakouské Dalmácii. K tomu viz STARČEVIĆ 1966 a ŠÍSTEK 2011, s. 44–51. Lamblem zmíněný *obyčej takřka lidožroutský* je doložen i u jiných národů. Kupříkladu někteří bulharští povstalci v roce 1876 smáčeli prst v krvi zabitých a olizovali ho *prohlašující, že to mají místo svatého přijímání*. In: STOJANOV 1978, s. 194.

Ferdinandu Strejčkovi (1878–1963) napsala, že básně uveřejněné ve zmíněné knize psala od vypuknutí balkánské-
ho povstání (1875) a rusko-turecké války (1877–1878). Slovan-
ský jih ji fascinoval. Velký vliv na formování jejího
postoje k jižním Slovanům měl malíř Josef Huttary (1841–
1890), který určitou dobu pobýval v Černé Hoře. Eliška
Krásnohorská o tom napsala: *Když se dal do vypravování
o Černé Hoře, bývalo mi, jako bych s ním putovala od ská-
ly ke skále, od chaty k chatě a viděla tvrdý, heroický život
jejich chudoby. Památky, které si malíř přivezl: výkresy,
kroje, šperky, zbraně, nádoby atd., vše přinášel k nám, vše
nám bylo vzácné, vše jsem prohlížela s pietou jako vzácné
relikvie a byla jsem šťastna, nechal-li některý několik dní
u nás. Myslíla jsem, že jdu na největší slavnost, když
jsme – mladá kumpanie – společně navštívili maškarní ples,
Huttary v původním kroji Černohorce, Julinka [= Juliana
Pechová, sestra Elišky Krásnohorské] v kroji Černohorky,
který jí zapůjčil ... Měla jsem prostě Jihoslovany v srdci
a pověděla jsem to, jak jsem dovedla.*²⁷

Všichni zmínění autoři byli smýšlením slavjanofilové,
a právě oni (a mnozí další) měli nemalou zásluhu na tom,
že obraz Černé Hory jako země slovanských junáků u nás
zakořenil. Mnozí si Černohorce idealizovali, obdivovali je,
a pokud jim vůbec přiznali nějaké negativní vlastnosti, byly
někdy upozaděny jinými, kladnými charakterovými rysy.

Kupříkladu Josef Holeček (1853–1929) působil jako vá-
lečný dopisovatel *Národních listů*. V roce 1875 se zúčastnil
tažení Černohorců do Hercegoviny a své zážitky zužitkoval
mj. v knize *Za svobodu*.

Holeček Černohorce a jejich panovníka obdivoval.
Zdůrazňoval, že vedli spravedlivou národněosvobozenec-
kou válku a byli schopni a ochotni obětovat život pro „vyšší ide-
ály“. Pro jejich protivníky, které vnímal jako slovanské pot-
určence a zjednodušeně je často označoval jako *Turky*, neměl
slova uznání. Líčil je jako proradné fanatiky a ukrutníky, opil-
ce a užívače opia a zdůrazňoval protiklad islámu a pravoslavi.

„Necivilizované“ projevy chování Černohorců Holeček
před čtenáři, zdá se, nezamlčoval, vnímal je však zvláštním
způsobem. V druhém dílu výše zmíněné knihy například za-
znamenal tento příběh: v opuštěném dvorci na Holečkův pod-
nět jeden z Černohorců chytil slepici. Protože byl nedostatek
dřeva k roztopení ohně, Holeček, který předtím prochládl,
když se brodil močálem a řekou, navedl několik Černohorců,
aby ze střechy natrhali šindele na podpal. Ti měli smůlu,
že je uviděl černohorský kníže Nikola I. (1841–1921, vládl
1860–1918, od 1910 jako král), který nečekaně s družinou
projížděl dvorcem. Protože byl porušen jeho rozkaz, že nikdo
nesmí během válečné výpravy rabovat, za likvidaci střechy

byli na knížecí rozkaz viníci na místě značně brutálním způ-
sobem zbiti hlavními pušk. Jak se zdá, Holeček tento dras-
tický trest nevnímal negativně, když napsal: *Je to malý obrá-
zek, jak svěží a neporušený je v Černohorcích cit po právo.
Přestupník nikdy neutíká před následky své viny a hledí ji
usmířit buď ochotným přetrpěním trestu, nebo dosti učiněním
tomu, komu se prohřešil*. Podotýkám, že Holeček se tehdy
nakonec nezahřál, místo pečené slepice měl koroman s hoř-
čicí a následnou bitvu s Turky zaspal.²⁸

Obraz Čerkesů v české společnosti

Kromě Turků a balkánských muslimů, obvykle označova-
ných také termínem „Turci“, do událostí velké východní kri-
ze zasáhli další vyznavači islámu, zejména Čerkesové, žijící
původně v oblasti severozápadního Kavkazu.

Také o nich byly v českém prostředí po určitou dobu
představy značně nepřesné a zavádějící. Josef Václav
Zimmermann (1804–1877), římskokatolický kněz a spi-
sovatel, v roce 1862 publikoval knihu *Čerkesin, anebo
Tajný křesťan*. Není-li to umělecká licence, Zimmermann si
Čerkesy představoval jako pohany, což zdůraznil na podrob-
ném popisu pohanské oběti a s ní spojené slavnosti.

Čerkesové byli autorem vyličníci jako necivilizovaní lidé
především proto, že nevyznávali křesťanskou víru, kterou
Zimmermann chápal jako prostředek k zušlechtění mravů,
a to v duchu lásky k bližnímu svému. Zimmermann totiž
zvyky Čerkesů, např. zákon krevní msty, odsuzoval. I přesto
však Čerkesy vylíčil jako bojovníky za svobodu a obrátil tak
tradiční role založené na protikladu dobra a zla. Čerkesové
a příslušníci dalších kavkazských národů měli právo bránit
svoji vlast před Rusy a kozáky. Kavkazané, nikoliv Rusové,
byli v Zimmermannově pojetí skutečnými bohatýry.²⁹

Zimmermann nebyl jediný autor, který kladl důraz
na „svobodmilovnost a rekovnost“ kavkazských kmenů.
Tyto vlastnosti jim kupříkladu v roce 1842 přisoudil Karel
Boleslav Štorch (1812–1868), který však zároveň zmínil
jejich loupežné výpravy proti Rusku a jejich neochotu žít
s Rusy v míru. Bojechtivost kavkazských národů byla podle
Štorcha pro Rusy překážkou v jejich obchodních i politických
zájmech v *bohatých jižních krajích asijských*. Vzhledem
k ruské převaze bylo dějinnou nutností, že Kavkazané nako-
nec budou zničeni, což však bude mít za následek *rozkvět ně-
čeho sice jiného a cizího, ale většího a pro veškeré člověčen-
stvo důležitějšího*. Oběť Kavkazanů pro vyšší civilizační cíle
však dle Štorcha nebude nikdy zapomenuta.³⁰

Podobný postoj k Čerkesům, hlavním protivníkům Rusů
mezi kavkazskými národy, zastával také spisovatel Svatopluk

²⁷ KRÁSNOHORSKÁ 1880; citováno z knihy VLAŠÍNOVÁ 1987, s. 62–63. Nekritický obdiv E. Krásnohorské k jižním Slovanům byl spojen s její kritikou *nejskvělejších básníků českých, kteří opěvovali Helladu i s Olympem, Řím a barbary, Franky a Nory, Indiány a Čiňany, ale neměli vroucího slova pro Slovany, zápasící na Balkáně za svobodu a lidství*. (KRÁSNOHORSKÁ 1950, s. 144).

²⁸ HOLEČEK 1878–1880; historika o „neporušeném citu Černohorců pro právo“ je uveřejněna v II. svazku, s. 234–235 a 239–240. Koroman byl *malý, slitý koláč, uhnětený z nekvašeného těsta a usušený na mírném ohni, tvrdý jako kámen – suchar to vojska černohorského* (HOLEČEK 1878–1880, sv. II, s. 92). Podrobně o Holečkových názorech na Černohorce a jejich protivníky viz ŠÍSTEK 2011, s. 84–110.

²⁹ ZIMMERMANN 1862. Příběh se odehrává v roce 1839. V knize vystupují jako vedlejší či epizodní postavy také skutečné osobnosti, jmenovitě generál Jevgenij Aleksandrovič Golovin (1782–1858) a imám Šamil (1797–1871), protivník Rusů. Příběh je zakončen happy endem – Rusové byli poraženi a hlavní hrdina, čerkeský rek Žatemír, se nechal i s manželkou poučit o křesťanské víře. Oba se vzdali pohanské víry a barbarských zvyků a svého syna nechali pokřtít.

³⁰ ŠTORCH 1842, s. 52 a 53. Podstatou článku je popis uplatňování svérázného a zároveň krutého pojetí spravedlnosti Kavkazanů.

Čech (1846–1908). V roce 1874 vykonal na náklady spolku *Svatobor* studijní cestu do oblasti pohoří Kavkaz. Dá se říci, že se mu splnil studentský sen – z dochované korespondence víme, že Čech už v mládí četl kupříkladu básně Michaila Jurjeviče Lermontova (1814–1841), který v některých svých dílech použil kavkazské motivy.³¹

Svatopluka Čecha zajímala nejenom příroda, ale také lidé. Během své cesty měl možnost seznámit se s příslušníky různých kavkazských etnik, také s Rusy a českými vystěhovalci. Z dopisu, který adresoval matce, víme, jak moc mu vadilo, že na své cestě nepoznal jediného „divokého“ Čerkesa. Výjimkou byl Čerkes – sklepník v hospodě, který však byl v Rusku takřka inkognito a ani trochu nepřipomínal příslušníka bojovného národa.³²

Pravděpodobnost, že by Čech v oblasti Kavkazu potkal Čerkesy, byla poměrně malá. Právě oni totiž kladli nejdříve odpor postupující ruské expanzi.³³ Po definitivní porážce v roce 1864 byla většina Čerkesů donucena opustit své domovy (někdy se v souvislosti s tím píše o etnické čistce). Usadili se zejména v různých částech Osmanské říše, mj. i v Bulharsku. Je doloženo, že už tehdy se někteří z nich dopouštěli bezpráví na křesťanském obyvatelstvu a později, v době velké krize, lze jejich chování z dnešního hlediska označit za zločiny proti lidskosti (například v souvislosti s potlačáním tzv. Dubnového povstání v Bulharsku v roce 1876).³⁴

Přestože Svatopluk Čech během své cesty Čerkesy nepoznal, vůbec mu to nebránilo v tom, aby se po svém návratu do vlasti o nich zmiňoval ve svých cestopisných knihách a článcích. V nich, stejně jako v básni *Čerkes*, převzal od ruských i západních autorů tradiční stereotyp založený na protikladu dobra a zla.³⁵

Hrdiny zmíněné básně jsou starý a mladý kozák a Ludmila, dcera českého vystěhovalce v oblasti Kavkazu. Zápornou postavou je bezejmenný Čerkes, vyličený jako krutý necivilizovaný člověk, který se mstil na nevinných. Důvodem jeho pomsty bylo ruské vítězství a s tím

související ztráta domova a svobody. Protože v Čechově pojetí byli Čerkesové krutí bojovníci, kteří jednali a bojovali „necivilizovaně“ (například tak, že své oběti přepadali ze zálohy), Čerkes zabil každého, kdo se mu připlétl do cesty. Všechny jeho oběti měly jedno společné: neztratily svůj domov a právo žít ve své vlasti, byť pod ruskou nadvládou. Právě proto se oběti Čerkesovy pomsty stala i mladá Češka, která jej nalezla zraněného po střetu s kozákem. Zamílovala se do něj a obětavě se o něj starala. Když se Čerkes uzdravil, dívku objal a vrazil do ní kindžál (tj. dýku). Jeho fanatismus a krvežíznivá pomstychtivost převážily nad pocitem lásky, spravedlnosti a vděčnosti.

Později byl Čerkes po svém zákeřném útoku na mladého a starého kozáka zajat. Měl být vydán Rusům, ale když svým věznilům vyprávěl příběh svého života, mladý kozák jej na místě zabil. Právě on byl totiž do Ludmily zamilován, a když později zmizela beze stopy, dlouho netušil, jak krutý osud dívku potkal.

Svatopluk Čech si uvědomoval trpký osud vyhnaných Čerkesů. Lze to doložit na dvou motivech. Čerkes byl totiž svědkem bouře, v níž šla ke dnu loď odvázející všechny jeho blízké do tureckého vyhnanství. Zůstal sám, a když později navštívil hroby svých předků, našel je zarostlé a neudržované. Nezůstal nikdo, kdo by se o ně postaral.³⁶

Aniž bych chtěl Čechovi upírat právo na fantazii, báseň *Čerkes*, podobně jako cestopisné fejetony, jednoznačně odráží jeho názory. Čech byl totiž smýšlením rusofil a Rusy obdivoval. V duchu „koloniální ideje“ je považoval za nositele pokroku a dobytí Kavkazu chápal jako *spásnou událost dějinnou, která domorodce zachránila zároveň před zhoubnými nesváry a krvavými násilnostmi vlastních samovládců i před ukrutností dobyvatelů mohamedánských, ohrožujících v důsledku své rozpínavosti i jižní končiny Ruska*.³⁷ Úkolem Rusů jako dobyvatelů Kavkazu bylo zcivilizovat tamní národy, zušlechtit jejich mravy a donutit je, aby se vzdaly svých zvyků, neslučitelných s ruskými zákony.³⁸ Nutno zdůraznit, že v Čechově pojetí byli slovanskými bohatýry nejenom

³¹ Lermontov byl, podobně jako Svatopluk Čech, uchvácen přírodními krásami Kavkazu. Stejně tak jej fascinovali i Čerkesové, které vnímal jako statečné bojovníky s Rusy. Blíže o Lermontovových názorech, také o jeho básních *Kavkaz a Izmajil bej* viz VRZAL 1892, zejména s. 292–294.

³² ČECH 1915, s. 6–8; citovaný dopis byl otištěn v knize ČECH 1946, s. 55–59.

³³ SOULEIMANOV 2007; VOTÁPEK 2019.

³⁴ *V několika osadách usadila turecká vláda Čerkesy, z Rus vypuzené, loupeživou to sběř, zabývající se drancováním osad a přepadáváním cestujících* (JIREČEK 1873, s. 425).

³⁵ ČECH 1885; NOVÁK 1915. Autor porovnal *Čerkesa* zejména s Lermontovovou básní *Izmajil bej* (napsána 1832, česky: LERMONTOV 1892, s. 96–188).

³⁶ ČECH 1915; první vydání ČECH 1875. Nabízí se srovnání s básní Gustava Pflögera-Moravského *Čerkes*: PFLEGER-MORAVSKÝ 1862, s. 178–185. Rozbor básně, jejímž motivem je podobně jako u Sv. Čecha msta, podal NOVÁK 1915, s. 42–43.

³⁷ NOVÁK 1915, s. 38. Citovaný názor je typickou ukázkou „obrácení rolí“. Ve druhé polovině 19. století neprovádělo expanzivní politiku ani Turecko, ani Persie, ale provádělo ji Rusko.

³⁸ Zajímavý doklad rozdílného chápání psaného zákona a zvykového práva je uveden v povídce *Bědné dni* od arménského spisovatele a politika Avétise Aharoniana. Je dokumentován na rozhovoru tureckého bega s Arménem, přestrojeným za potulného kurdského zpěváka. Beg zpěvákovi vytkl, že není junák, když v *zemi Moskalů* prolil lidskou krev a uprchl, místo aby čelil nepříteli. Důvodem, proč pěvec nedostál své cti, byla skutečnost, že v Rusku nebylo možné *krev krví smýtí*, protože tam *trestají člověka, jenž krev prolil, tím, že polapivše ho spoutají jej a odvedou daleko – dalekánsky, tam v ty končiny, kde lidé v ledových příbytcích bydlí. A tam odsouzenec spustí do děr, aby tam z útrov země nehty zlato a stříbro vydrapoval*. Smrt podle zásady oko za oko byla pro příslušníky určitých národů přijatelnější než poprava, vězení či nucené a otročké práce (AHARONIAN 1903, s. 71–72).

ruští vojáci, ale i kozáci, byť se svými zvyky podobali spíše Čerkesům než Rusům.³⁹

Když později začala velká východní krize a česká veřejnost byla z brožur, novin a časopisů (a zčásti i z kramářských tisků) informována o zločinném chování mj. i Čerkesů, Svatopluk Čech v roce 1876 připravoval knižní vydání své básně *Čerkes*.⁴⁰ Dochoval se koncept poznámky, která měla být (a nakonec nebyla) zveřejněna v plánované knize. Z ní vyplývá, že Čech se chystal přesvědčit čtenáře, že nebyl straníkem Čerkesů, ale že stál bezvýhradně na straně bulharských povstalců. Básník měl, domnívám se, patrně obavy, aby jej někdo nenařkl z nevlasteneckých názorů.⁴¹

Rusofilství, česká společnost a východní otázka, víra v brzký zánik Osmanské říše

Právě v době velké balkánské krize u nás rusofilské a slavjanofilské tendence dosáhly svého vrcholu. Otázka porobných jihoslovanských národů byla tehdy předmětem velkého zájmu české veřejnosti. Čeští spisovatelé a básníci, žurnalisté a publicisté, a do jisté míry i autoři jarmarečních písní propagovali ideu Ruska jako spasitele jižních Slovanů. Národně osvobozenec boj slovanských národů byl jednoznačně vnímán kladně. To ovšem neznamená, že zprávy o událostech na Balkáně byly nestranné a objektivní.

Když v roce 1856 Rusko prohrálo krymskou válku, tamní propaganda v rozporu s původním bojovným nadšením vytvořila tezi, že impérium se pouze snažilo ochránit porobené

národy Osmanské říše. Naopak západní mocnosti svou protitureckou, a tedy také protiruskou politikou, znemožnily utlačovaným Slovanům vymanit se z osmanského jha.⁴²

Podobné tezi o spásanosném poslání Ruska pro slovanské národy Osmanské říše věřili a propagovali ji také čeští slavjanofilové. Jak jsem již zmínil, tato tendence vyvrcholila v době velké východní krize, kdy byly konány sbírky, a je doložena účast českých dobrovolníků v bojích na Balkáně. V rubrice *Osvědčení českého národa v příčině zápasu za osvobození jižního Slovanstva* byla pravidelně zveřejňována patetická slavjanofilská prohlášení, zasláná v roce 1877 do *Národních listů* různými spolky, představiteli měst a obcí, a dokonce i továrními dělníky.⁴³

Zdá se, že víra v brzký a neodvratný pád Osmanské říše byla všeobecně rozšířená, a to i v kruzích vzdělanců. Kupříkladu Hermenegild Jireček (1827–1909) v dopise svému synovci vyjádřil názor, že *staroslavnné balkánské země již brzy zproštěny budou za jásosu vzdělaného světa hmusného panství osmanského*.⁴⁴ Jak se v roce 1878 ukázalo, optimismus nebyl namístě. Osmanská říše nezankla a Turci nebyli zahnáni zpět do Asie. Některé balkánské národy si však s pomocí carského Ruska a z blahovůle velmocí svobodu skutečně vybojovaly.⁴⁵

Podstatným rysem ohlasu balkánské krize v českém tisku byl optimismus a víra ve vítězství povstalců. V souvislosti s tím často docházelo ke zveličování úspěchů povstalců a k podceňování Turků.⁴⁶ Český tisk přejímal zprávy z velkých evropských listů a agentur, také ze srbských,

³⁹ Arne Novák považoval báseň *Čerkes, psanou rukou nadšeného rusofila, za rozhodnou apologii národa čerkeského* (NOVÁK 1915, s. 51). Podobně smýšleli i další znalci Čechova díla, Ferdinand Strojček (ČECH 1915, s. 11–13) a Karel Krejčí (KREJČÍ 1975, s. 274). Jejich závěry jsou však platné jen do jisté míry. Je pravda, že Čech kupříkladu v *Upomínkách z východu* Čerkesy popularizoval jako bojovníky za svobodu (v kontrastu k jejich zločinům v době východní krize). Přiřkl jim však určité kolektivní negativní charakterové vlastnosti, neslučitelné s pravidly chování civilizovaných lidí. Podle Čecha kavkazští horalé byli původně křesťané, přijali však nauku Mohamedovu, jež hrdé, sveřepé jich povaze více lahodila než míruplné učení Kristovo. Čerkesy nevnímal jako bohatýry. Byl přesvědčen, že na Čerkesa je třeba hledět ze stanoviska středověkých rytířů pěstního práva, anebo ještě lépe, pozorovati jej očima Asiata, který svému hrdinovi trochu loupeže, ukrutnosti, úskoku a podobných slabostí nejen milerád odpouští, nýbrž i velitelsky předpisuje (ČECH 1885, s. 9–23, citováno ze s. 12 a 14).

⁴⁰ Kniha byla nakonec vydána až v roce 1880: ČECH 1880.

⁴¹ Anonymní autor v článku *Čerkesové* v souvislosti s balkánskými událostmi o Čerkesech psal jako o *vyvrhelích lidského pokolení* a zároveň ironicky uvedl, že *dokud [Čerkesové] zůstávají v Kavkazu, aspoň poesie se jich ujímala. Bojovali proti Rusům o svobodu a osobní hrdinství jakož i vytrvalost v zápase tomto zjednaly jim velkou přízeň u nejedné bázlivé dušinky, která před krví i z kuřete prolitou omdlévá, ale v krvi, ježto se celými proudy v básni vylévá, s rozčilením se kochá* (ČERKESOVÉ 1877, s. 286).

⁴² VLČEK 1999, s. 22; ruští carové se pasovali do role ochránců pravoslavných křesťanů na území Osmanské říše dávno před krymskou válkou. Výmluvným dokladem je např. obsah ruské nóty na Vídeňském kongresu z února 1815, vzniklé jako reakce na povstání v Srbsku, jejíž text zveřejnil PERWOLF 1878, č. 6, s. 431.

⁴³ Občané obce Dolany u Kladna dokonce své city vyjádřili ve verších: *Sláva caru, vši Rusie Pánu, Vysvoboditeli z otroctví, Doma vybavil's lid z drápů pánů, v říši Turků z rukou lotrovství. V dávném šedověku bylo ctěno, Jmeno Alexandra, dobývatele, Doba přítomná pak dala světu, Alexandra cara vykupitele*. In: OSVĚDČENÍ ČESKÉHO NÁRODA 1877.

⁴⁴ JIREČEK 1947, s. 83 (dopis Hermenegilda Jirečka Konstantinu Jirečkovi ze dne 9. 7. 1877); víra v brzký zánik Osmanské říše je staršího data. Například v časopise *Česká včela* byl v roce 1835 uveřejněn tento text: *Turecká říše již jest na zboření a blíží se den, kterého anarchie a všerusíci barbarství zůstávají po sobě prázdnotu, země bez národů, a ostatky jejich bez vůdců a pánů. Již ani zevnitř k urychlení toho pádu netřeba ničeho přičiňovati, padneť jistotně ottomanská říše sama sebou, pužena jsouc svým vlastním osudem; padne jistotně, aniž třeba na koho vinu cpáti, že k tomu přispíval, ba ani Turkům samým i vši Evropě nelze jest zabrániti rozkotání jejímu*. Blíže viz LAMARTINE 1835, s. 381. Alphonse de Lamartine (1790–1869), francouzský spisovatel, básník, historik a politik, v roce 1832 podnikl cestu do Řecka, Libanonu a Svaté země. O něm a jeho díle viz např. LAGARDE – MICHARD 2008, s. 85–122.

⁴⁵ Velebení cara Osvoboditele a jeho zásluh o ukončení osmanského panství na Balkáně mělo v ruské společnosti dlouhou tradici. Je doloženo jak ve školním dějepise, tak v dílech ruských historiků. Kupříkladu Jevgenij Francevič Šmurlo (1854–1934) napsal, že většina veřejnosti si přála rusko-tureckou válku. *Dle názoru této většiny pomoci balkánským Slovanům jevilo se mravní povinností ruského národa, a vykonával-li na asijském východě veliké poslání jako nositel evropské kultury a civilisace, ještě ušlechtlejší a vznešenější poslání čekalo Rusko na blízkém [sic!] východě, docíliti totiž úplného osvobození Srbů a Bulharů*. Proto Alexandr II., kterému osud připravil úděl státí se carem Osvoboditelem, nakonec *uposlechl hlas lidu a vytyčil meč na starého nepřítel křesťanstva a Slovanů*. Blíže viz JEVREINOV – FLOROVSKIJ – INOSTRANCEV – MAKSIMOVIČ – ŠMURLO 1927, s. VII; k výuce historie na ruských školách podrobně viz ŠTORCH 1913–1914, zejména s. 517–518.

⁴⁶ Zveličování vojenských úspěchů Rusů a balkánských Slovanů a naopak podceňování Turků je doloženo v *Národních listech* také v době rusko-turecké války. Z jednoho článku se dokonce čtenáři dozvěděli, že Turci na asijském bojišti utkali před nepřítelem a bez boje mu umožnili obsazovat jednotlivá města a pevnosti. Aby v Cařihradě zakryli hanbu, vymýšleli si porážky Turků v bitvách, které se neuskutečnily: VÁLKA 1877.

dalmatských a chorvatských novin, a vysílal na Balkán vlastní dopisovatele. I přesto však sled a výklad balkánských událostí byl značně zkrácený a zmatený, takže kupříkladu ještě několik týdnů po potlačení Dubnového povstání v Bulharsku v roce 1876, soudě dle zpráv v novinách, povstalci nejenom bojovali, ale dokonce také vítězili.⁴⁷

Mnohé články v *Národních listech* dokládají, že pro české rusofily byl každý, kdo bezvýhradně nestál za Ruskem a balkánskými Slovany, stoupenec „tureckého pronároda“ a nepřítel svobody. Hlavním terčem pro většinou anonymní přispěvatele *Národních listů* se ze zjevných důvodů stali zejména Turci a některá další muslimská etnika. Na pomyslný pranýř však tehdy byli umístěni také Maďaři, Němci a Angličané, také papež jako kritik „schizmatického“ Ruska, a dokonce i představitelé polské politické emigrace, kteří chtěli v rusko-turecké válce bojovat proti nenáviděným Rusům. „Rádění a věrolomnost Turků“ a (údajně) turkofilské tendence Maďarů a dalších národů či jejich politických představitelů byly postaveny do kontrastu s chrabrostí Rusů a povstalců a ušlechtilými pohnutkami „cara Osvoboditele“.⁴⁸

Těmto tendencím odpovídalo také obrácení tradičních rolí v protikladu dobra a zla. Kupříkladu autor podepsaný iniciálami J. J. T. (patrně Josef Jakub Toužimský, 1848–1903) ve fejetonu *Anglie v Indii* obvinil Angličany z pokrytectví, když na straně jedné vysílali lodě k africkému pobřeží s cílem zabránit dopravě otroků do Ameriky a na straně druhé udržovali v *nejhnusnějším otroctví 40 až 50 millionů duší, známých pod jménem pariů indických, postrádajících lidských práv a žijících hůře než plachá zvěř v děrách a doupatech*. Velká Británie dle autora Indii jen hospodářsky vysávala, neúměrně zdaňovala domorodé obyvatelstvo a její finanční pomoc při živelních pohromách a hladomorech autor označil za almužnu. Souvislost článku s „východní otázkou“ je zřejmá, uvážíme-li, že v podobném postavení jako Indové byly, soudě podle mnohých článků v *Národních listech*, i porobené balkánské národy.⁴⁹

S propagací slovanských idejí v novinách a časopisech v době východní krize má souvislost také „kult“ hrdinů, jakým byl například ruský generál Michail Grigorjevič

Čerňajev (1828–1898), demonstrativně uvítaný v roce 1877 v Praze a posléze úřady vypovězený, a v neposlední řadě také ruský car Alexandr II. (1818–1881, vládl od 1855), jehož sláva „osvoboditele“ porobených Slovanů byla, jak doložím, šířena také autory kramářských písní.⁵⁰ V přeneseném smyslu slova byli vyzdvihováni jako slovanští junáci také již zesnulí čeští slavjanofilové. Například Chocholouškovy zásluhy ocenil básník, překladatel a propagátor slovanské vzájemnosti Rudolf Pokorný (1853–1887) v básni *Z východu*. V ní oslavil heroický boj jižních Slovanů s Turky, také boj Čechů v Bosně a Hercegovině v roce 1878. Zároveň chválil Chocholouška jako *sokolika*, který se nedočkal zmrtvýchvstání jihoslovanských národů, za něž bojovali i čeští junáci – odchovanci *Jiřiny a Palceřika* (= názvy Chocholouškových povídek).⁵¹

Nebylo jistě náhodou, že popisy válečných zločinů v novinách byly podobné obdobným, byť kratším popisům v kramářských písních. Kupříkladu v článku *Krvavý den v Lovci* je detailně popsán masakr, kterého se dopustili příslušníci osmanské nepravdělné armády, tzv. bašibozukové, v bulharském městě Loveči po ústupu ruských kozáků: *Turci řítili se jako hejna divokých šelem dolů do města. ... Muži odnášeli odrostlejší, úzkostí umírající děti a starce, matky nemluvnata a bratři slabé sestry, ale děsný je všechny čekal osud. Bašibozuci a vojáci vrhali se na ně jako lité saně, vraždili matkám nemluvnata v náručí a trýznili strašným způsobem rodiče před očima jich odrostlejších dětí. Rozparovali jim břicha, soukali z nich vnitřnosti, uřezávali jim údy a teprv když k nepoznání zohavené trupy známky života jevití přestávaly, uřezávali s nich hlavy a házeli těmito po vetchých, třesoucích se starcích. ... Žalostné úpění trápených a chrapot umírajících, kvílení trhaných a čtvrcených nemluvnat, truchlý nářek starců a zoufalé štkání povrostlých dětí mísily se s divokým řvaním rozkacených a vřelou krví vždy více drážděných Turků v tak děsný a hrůzyplný hlomoz, že by snad i řev pekla nebo krutých avárských bitev úžasem byly umlkly.*⁵²

Optimistické předpovědi blížícího se rozpadu Osmanské říše a zahrnutí Turků z Evropy do Asie se navenek projevovaly také v podobě iracionální víry v proctví, jež byla

⁴⁷ Podrobné údaje o ohlasu východní krize u nás viz HAVRÁNKOVÁ 1966 a AMORT 1977. Postoje *Národních listů* k balkánské otázce a Jihoslovanům byly dlouhodobě konzistentní. Kupříkladu příspěvky pro raněné byly organizovány už v době turecko-černoohorské války (1861–1862), kdy v *Národních listech* byla pravidelně zveřejňována jména dárců.

⁴⁸ Je pravdou, že také v *Národních listech* se čtenáři dočetli o tom, že Rusko ve válce s Tureckem bojovalo o *hmotné, a nikoliv pouze o ideální zájmy*. Tato skutečnost však byla v pořádku, neboť východní otázka je *pouze pro Rusko a Slovanstvo otázkou lidskosti a osvobození národů slovanských ze staletého jařma*, zatímco *pro ostatní velmoce a národy je ona v první řadě otázkou rovnováhy evropské a obchodu evropského*. Kvůli velkým obětem v zápase za balkánské národy Rusko mělo právo rozšířit své území při předpokládaném dělení Osmanské říše, které autor článku předčasně a optimisticky považoval za *věc dějinami a právem civilisace rozhodnutou* (OPRAVA MAPY 1877).

⁴⁹ TOUŽIMSKÝ 1877; také anonymní autor článku SVĚTLA PŘIBÝVÁ 1877 byl vůči Britům kritický, když v odkaze na ruský zdroj napsal, že *páchány za naší doby podobné ukrutnosti toliko od Turkův a od Angličanův – od nikoho více*. Doložil to mj. na vraždění Indů v Dillí v roce 1857. Souvislost masakru s tzv. povstáním sipáhů (1857–1858), v němž se obě strany dopouštěly zločinů, autor před čtenáři zamlčel.

⁵⁰ Oslava Alexandra II. jako osvoboditele slovanských národů (a zároveň reformátora ruské společnosti) je doložena také v soudobém českém dějepisectví. Blíže viz KALOUSEK 1880. K Čerňajevovi viz VZPOMÍNKA 1897 (autor se podepsal šifrou – j –).

⁵¹ POKORNÝ 1879.

⁵² KRVAVÝ DEN V LOVCI 1877. S častými popisy „tureckých ukrutností“ v novinách souvisí tendence popírat (méně často omlouvat) zločiny, kterých se dle zahraničních listů dopouštěli povstalci a Rusové; k tomu viz např. článek DOMNĚLÉ UKRUTNOSTI 1877, v němž autor tvrdil, že Turci v téměř všech větších evropských městech koupili časopisy a jejich prostřednictvím hlásali propagandu. Na jejím šíření se však fakticky podíleli i čeští novináři, kteří mnohdy (záměrně?) publikovali „upravená“ fakta. Když kupříkladu Rusové ve snaze odvést pozornost od překročení Dunaje u Svištova bombardovali Nikopol a v městě v důsledku toho vznikl ničivý požár, nepodepsaný autor článku v *Národních listech* tragédii svedl na Turky. Ti totiž byli natolik neschopní, že ve snaze kanonádou zničit ruské pozice několikrát zasáhli také město (BOMBARDOVÁNÍ NIKOPOLE 1877).

paradoxně propagována také v novinách.⁵³ Taková prorocství se však neshodovala s tradičními postoji autorů kramářských tisků. Někteří z nich totiž vnímali hospodářské a společenské změny, také válečné konflikty, povstání a revoluce, negativně a oživovali proto víru v nespokojeného a trestajícího Boha. Nástrojem jeho blížícího se trestu byli mj. i muslimové, ukrutní bojovníci či otrokáři. Tato tendence je doložena v písňových, častěji v prozaických kramářských textech, například v tzv. listech z nebe. V jednom z nich se, pro bližší představu, dočítáme o kameni spadlém z nebe, v němž bylo ukryto prorocství o špatných křesťanech, *zlostných a od Boha odvrácených pohanech*, kteří zůstávali ve hříších, nesvětili svátky ani neděle, honili se za světskými statky a nádherou a byli pyšní a závistiví. Právě je postihne trest v podobě přírodní katastrofy, hladu a lichvy, také *pohanského tatarského lidu*, který je zapřáhne do svého jařma.⁵⁴

Ohlasy krymské války v kramářských písňích

Zájem o Rusko a „východní otázku“ v české společnosti ožil za jiných společenských podmínek už v době předbreznové, později například v souvislosti s krymskou válkou (1853–1856). V ní se proti Rusku vedle Turecka postavily také Velká Británie, Francie a Sardinské království. Rusko utrpělo porážku.⁵⁵

Zprávy česky psaného tisku byly sice, zdá se, vůči Rusku přátelské (mj. v souvislosti s dlouhým obléháním Sevastopolu), česká veřejnost si však z novin přesný obraz o událostech učinit nemohla.⁵⁶

V době, kdy existovala hrozba, že se Rakousko zapojí do krymské války proti Rusku, byla napsána *Píseň vojanská, pro obveselení mládencům a pannám na světlo vydaná*. Její autor byl patriot, když situaci zhodnotil těmito neobratnými verši: *Skály se pukají, voda prejská, již se přibližuje mocnost Ruská, plná země Česká císařského vojska, také všecko masíruje z Uher a Polska. Nechejte mládenci lásky marné, má pro vás císař pán koně vrané; pojedme rychle na hranice*

české, nepusťme sem žádného od [sic!] nepřítele. Uvedená citace však není podstatou *Písně vojanské*. Z tisku se totiž čtenáři dozvěděli také, že je lepší být kadetem než páterem, protože *naše krev vojanská jest nejsladší, proto ji panenky mají radši*, a to i za cenu neplánovaného těhotenství.⁵⁷

Jako reakce na válku, v níž se Rakousko nakonec neangažovalo, byla v roce 1855 vytištěna píseň nazvaná *Horlivá prosba k Bohu a vypravování o ruské vojně*. Autorem tohoto jarmarečního tisku byl pražský písničkář František Hais (1818–1899), který své písně zpíval a prodával za doprovodu flašinetu.

Námět zmíněné písně Hais čerpal bezpochyby z dobových novin, i když důležité údaje o průběhu událostí čtenáři z písně nezískali. Námětem tisku je totiž obležení *Sebastopolu*, které Hais chápal v kontextu celé války, která byla v jeho očích zlem. Přinášela utrpení pro vojáky i civilisty. Zatímco první hynuli v boji, mrazu a v mořské bouři, druhé sužovala drahota, bída a hlad. Válku předpověděla *velká hvězda* (tj. kometa), kterou Hais tradičně chápal jako božské znamení.⁵⁸ Z toho lze odvodit, že krymská válka byla trestem za lidské hříchy, umocněným skutečností, že v bitvě o Sevastopol nebylo ani vítězů, ani poražených (píseň byla napsána před pádem města).

V Haisově tisku jsou zmíněni někteří aktéři krymské války, jmenovitě ruští vojevůdci Alexandr Sergejevič Menšikov (1787–1869) a Michail Dimitrijevič Gorčakov (1793–1861), a dále také turecký vojevůdce Omer Paša Latas (1806–1871). Jmenovaní jsou uváděni bez jakýchkoliv projevů sympatií ze strany autora. V jeho pojetí to byli jen generálové v bojích, v nichž z *obojích stran velké množství lidu se zmordovalo*. Přitom stojí za zmínku, že u Omara Paši Hais nepovažoval za nutné zdůraznit jeho „pohanský“ původ, krvelačnost a podobné atributy, tradičně přisuzované Turkům. V jeho pojetí to byl pouze *nejvyšší generál nad Turkama*, který svedl několik krvavých bitev.

Lépe o Haisově myšlení vypovídá devátá sloka, zmiňující úmrtí cara Mikuláše I. v roce 1855. Podle Haise, když

⁵³ KOPŘIVA 1875. René François Rohrbacher (1789–1856), francouzský katolický kněz a profesor církevních dějin, „vypočítal“, že *říše protikristova* zanikne do roku 1882; STARÉ PROROCSTVÍ 1878. V článku je citována údajná věštba konstantinopolského patriarchy určená tureckému sultánovi bezprostředně po dobytí Cařihradu v roce 1453 (totožné prorocství bylo zveřejněno v *Moravských Novinách*: TURECKO 1849).

⁵⁴ *Swatý list, který náš pán Ježíš Kristus s nebe dolů poslal*. Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a. K tomu viz také: ZA DVA KREJCARY – NEBE 1886 (ironické vyznění); motiv Turků jako nástroje trestajícího Boha je doložen také v kázáních. Viz např. HOŠEK 1890. Autor v kázání jako příklad „protivníků božích“ uvedl mj. [schizmatickou] Byzantskou říši, kterou Bůh za trest uvedl v moc nepřátel (podobně ztrestal také pohanský Řím, rod Hohenštaufů, Voltaira, představitele Francouzské revoluce a Napoleona I.).

⁵⁵ TARLE 1951; KRÁLÍČEK 2015; k českému rusofilství a ohlasu krymské války podrobně viz ŠTASTNÝ 1955. Z pramenů ke krymské válce byly vydány vzpomínky ruského malíře V. V. Vereščagina (1842–1904) a britského polního maršála Wolseleyho (1833–1913): VEREŠČAGIN 1904, WOLSELEY 1912.

⁵⁶ Tyto proruské sympatie lze z tehdejších novin odvodit jen nepřímo. Kupříkladu *Pražské noviny* přinesly obšírné stanovisko *Journalu de St.-Pétersbourg*, který obhajoval nenávisť Rusů k nepřítelům a (údajně) pouze ojediněle vraždění raněných vojáků Rusy těmito slovy: *nesmíme zapomenout, že ruský voják svou půdu, svůj dvůr, svůj byt hájí proti nepříteli, který jej zpučně přepadl, proti cizinci, který se spojil s nepřítelem křesťanstva, proti odpůrci, který ani chrámů, ani klášterů, ani posvěcených zvonů nešetří, a že tyto atentaty v očích Rusů bezbožné činy jsou, které k pomstě vyzývají. Nemůžeme zatajit, že oloupení chrámu Chersonského, na kteréž naši vojáci z hradeb Sevastopolských se dívali, spravedlivým hněvem je naplnil. Odpor národa stává se tenkrát, když se na věci jemu nejdražší a nejsvětější – jako je náboženství a vlastnictví – děje, [sic!] divoký a hrozný outok činí* (RUSY 1855).

⁵⁷ *Píseň [sic!] woganská, pro obveselení mládencům a paunám [sic!] na světlo vydaná*. Jihlava: Jan Rippl, s. a.

⁵⁸ Písničkáři nebyli jediní, kdo měli a šířili strach z vesmírných úkazů. Víra, že kometa a meteority jsou známkou božího hněvu a předzvěstí božích trestů, byla, zdá se, v křesťanském myšlení hluboce zakotvená. Svědectví o tom z balkánského prostředí přinesl propagátor srbské kultury, povoláním cukrovarský chemik, Josef Zdeněk Raušar (1862–1947), který zaznamenal vyděšené reakce Srbů na roj meteoritů v době srbsko-bulharské války v roce 1885: *dělníci vybihající z hutě, křížovali se; mnozí z nich jati hrůzou, nemohli ani slova promluvit. Tak děsně účinkovalo na ně padání hvězd, tehdy hvězdáři předpověděné!* (RAUŠAR 1903, s. 46). Podobně v roce 1872 byli nejenom u nás (někteří) lidé postrašení zvěstmi o blížící se zkáze světa po srážce planety Země s kometou dne 12. srpna toho roku. Datum srážky údajně vypočítal ženevský hvězdář Emile Plantamour (1818–1882), později však bylo odhaleno, že se jednalo o žert několika studentů. K tomu bližší viz například články ZA PŮL ROKU 1872; NĚCO O NEBI 1872; NEBOJME SE KOMETY 1872.

ruský cár zemřel, všechny se radovaly, v celé zemi svatý pokoj že bude, se těšily, vojáci že své rodiče spatřejí utrápené, matky že syny obejmou, jizvami posypané. To znamená, že písničkář si uvědomoval, že to byl právě car Mikuláš, kdo rozpoutal válku, kterou, jak jsem již zmínil, Hais vnímal jako zlo. Jeho sympatie proto nebyly na straně žádného z válčících států, ale na straně obyčejných lidí, vojáků, jejich rodičů a dalších postižených válkou. Řešení v jeho pojetí bylo jednoznačné: *Hledme se všichni odevzdat do vůle Boží, aby nás Bůh ráčil chránit od ohně, moru, vojny, zachoval nám vlast a krále v míru, v svatém pokoji, zbavil nás hladu, drahoty a dal léta ourody.*⁵⁹

Haisův postoj k jinověrcům byl poněkud neobvyklý, uvážíme-li, že Turci a muslimové na území Osmanské říše byli i v 19. století tradičně líčeni jako ukrutníci. V kramářských tiscích totiž zakořenil v duchu rčení „člověk člověku vlkem“ oblíbený a jak se zdá také čtenářsky vděčný motiv krutých a zlých lidí. Tento „atribut ukrutnosti“ byl přisouzen mj. příslušníkům určitých národností, obvykle v souvislosti s různými konflikty a společenskými zvraty – takto byli vnímání například Francouzi, a to v některých písních z doby revoluce a koaličních válek. Je však důležité si uvědomit, že pokud různá etnika hrála v písních zásadní roli, pouze Turci (ať už skuteční, nebo „poturčenci“) byli, na rozdíl od křesťanských národů, vždy a bez výjimek líčeni jako ukrutníci. Syndrom tureckého nebezpečí a zároveň averze k nekřesťanům v jarmarečních písních měla dlouhou tradici, která vzala za své až v době definitivního zániku těchto tisků jako specifického typu pololidové poezie.⁶⁰

Pronásledování křesťanů a zázračné motivy v kramářských písních

„Turecká ukrutnost“ byla dlouhou dobu zdůrazňována zejména v těch kramářských tiscích, do nichž jejich autoři vkomponovali po vzoru křesťanských legend zázraky.⁶¹ Jako příklad uvádím *Truchlivou píseň o dvou krásných pannách* s romantickým motivem. Podle tohoto tisku v roce 1846 kupecký syn z *Falgenau* (tj. pravděpodobně z dnešního Sokolova) vykoupil od pirátů dvě krásné panny, dceru tureckého sultána a její služebnou, dceru *bašete*. Obě z vděčnosti

zapřely *Machomeda*, přijaly katolickou víru a po čase se vdaly, první za svého zachránce, druhá za dalšího kupeckého syna. Když se o tom proradný turecký mocnář i paša dozvěděli, nalákali obě dívky a jejich muže do Konstantinopole, kde je uvrhli do *arestu*. S pomocí katů se je snažili přesvědčit, aby odpadli od víry. Tato snaha však byla marná: *Ó vy nás neodvedete od víry katolický, dělejte s námi, co chcete, chceme pro Krista umřít. Císař se na to rozhněval, všechny čtyry dal mučit, a tak za žebry na háky dal je rychle pověsit.* Mučedníci zůstali pevní ve víře, bez přestání se modlili, byli připraveni zemřít a dosáhnout spásy. Vydřeli všemožná mučení, jejich rány se však rychle zahojily. Nakonec všichni čtyři byli *mocí božskou* vysvobozeni ze žaláře a přesunuti zpět do své vlasti.⁶²

Podobné tendenci odpovídá i píseň s motivem shledání otce se synem, která líčí muslimy jako piráty a otrokáře. Autor se pomocí neumělých veršů snažil čtenáře přesvědčit, že jistý brněnský kupec strávil 20 let v otroctví: *když byl na moři sto pět mil vzdálen od svého domu, bylo to v měsíci květnu, nenašel se v tu dobu; neb se cízil šif proti nim, blíže k nim přibližoval, že je to šif loupežnický, pán šifu oznamoval. A když tito loupežníci blíže k nim se blížili, proti kupcům znenadání přeukrutně stříleli, 80 jich zabili a do moře vházeli, 25 jich zajali a ten šif zapálili. Pak ti mořští loupežníci v prudkosti s něma jeli, až u jednoho ostrova k břehu šif zastavili, všech 25 jednomu vladaři zaprodali, potom tak jako s dobyt看em práci s něma dělali.* Píseň má sice racionální jádro, nicméně datace události je smyšlená. Město Alžír, někdejší sídlo korzárů a trhu s otroky, bylo od roku 1830 pod kontrolou Francouzů, kteří v následujících letech postupně ovládli celé Alžírsko.⁶³

Stereotyp „ukrutného Turka“ převzal i anonymní autor tisku *Pravdivý příběh v píseň uvedený*, který byl napsán jako reakce na protikřesťanský pogrom v Damašku v červenci v roce 1860.⁶⁴ Ten se odehrál v rámci krvavých rozbrojů, které přerostly v občanskou válku mezi křesťanskými maronity a muslimskými drúzy (jsou považováni za sektu šíitského islámu) na území Osmanské říše v dnešním Libanonu a Sýrii (1858–1860). Krvavé nepokoje byly ukončeny za pomoci vojenské expedice Francouzů, kteří se v srpnu 1860 vylodili v libanonském Bejrútu a ve spolupráci s osmanskými úřady se podíleli na obnově pořádku. Po několika měsících se však

⁵⁹ HAIS, František. *Horlivá prosba k Bohu a wyprawowánj o ruské wogně*. Praha: K. Veterlovská knihtiskárna, 1855; nelze vyloučit, že Haisův postoj k Omeru Pašovi souvisel se skutečností, že tento turecký vojevůdce byl slovanského původu. V českém prostředí bylo totiž známo, že Omer Paša byl původem Srb, který konvertoval z pravoslaví k islámu. Podobné vyznění jako *Horlivá prosba* má také anonymně vydaná píseň *Prosba k Bohu a wyprawowánj o Ruské wogně*. Znojmo: M. Hofmann, 1855, která obsahuje v upravené podobě údaje známé z Haisova tisku.

⁶⁰ Přestože termín „Turek“ byl v kramářských tiscích dlouhou dobu synonymem pro vyznavače islámu, nemáme doklady, že v představách autorů byli všichni muslimové, respektive „pohané“ vůbec, krutí lidé. Zeměpisné znalosti autorů písní se totiž dlouhou dobu omezovaly pouze na některé části Evropy (nejčastěji střední), a dále také na určitá území v rámci Osmanské říše. Teprve v 19. století jsou ve zpravodajských písních doloženy vzdálenější oblasti (Amerika, Japonsko aj.).

⁶¹ Ve sbírce KNM jsou dochovány kramářské tisky s motivy z legend o raně křesťanských světcích, kteří byli mučeni, trpěli a umírali pro víru (Vít, Barbora, Kateřina, Dorota, Markéta aj.). Podobné popisy „pohanské ukrutnosti“ se vyskytují také v písních s tureckou tematikou.

⁶² *Truchlivá píseň o dvou krásných pannách, které na Moři zagaty, skrz kupeckého syna z Falgenau wykaupené byli, wjru katolickau přigawsse, od otce welkého mocnáře w Konsstantynopoli pronásledowani byli. Z pjsně hrdinskau stálost lepeg poznati můžeme*. S. I.: s. n., [1846]. Autoři jarmarečních tisků měli dlouhodobě zkrácenou představu o islámu. Podle jejich představ muslimové neuctívali Boha, ale Muhammada.

⁶³ *Nová píseň [sic!] podivná a prawdivá, o wysvobození ztraceného otce, který byl zajatý v Algieru 20 roků, kdežto letos v roku 1866 od svého syna wysvobozený byl*. Opava: A. Pavlíček, [1866]. Je příznačné, že i do tohoto příběhu autor zakomponoval zázračný motiv: zjevení Panny Marie ve snu; k okolnostem vzniku francouzské kolonie viz ŠEDIVÝ 2007; k tématu berberského pirátství viz LEHR 2020, s. 174–178; k problematice otroků v Osmanské říši viz MALEČKOVÁ 2017.

⁶⁴ *Pravdivý příběh w píseň uwedený, který se stal roku 1860 v Turecké zemi, w kragině Syrské, genž tam ubozj křesťané od pohanů, tak ohawně a nelidsky zawražděny byly*. Jičín: F. J. Kastránek, 1860. Pravděpodobným autorem písně byl Josef Tér.

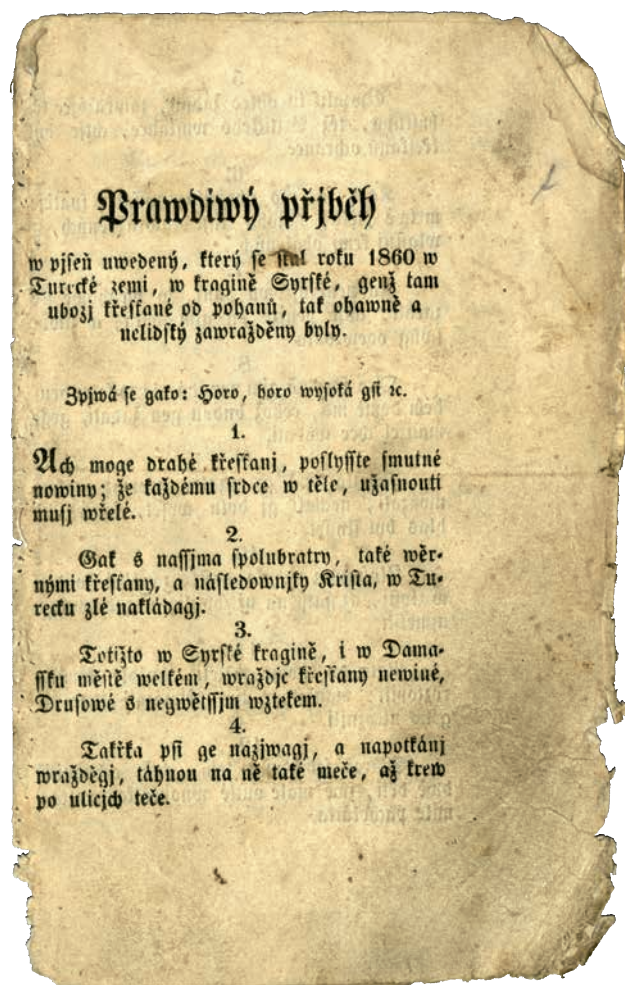
pro odpor zejména Velké Británie museli z Blízkého východu stáhnout.⁶⁵

Orientalista Miloš Mendel v souvislosti s koloniální ideou, „východní otázkou“ a představou evropského *civilizačního mesianismu* právem poukázal na to, že *symbolika cizího zla byla v evropské tradici o to hrozivější, oč méně poddajná byla dotyčná civilizace*. Protože muslimové se neztotožňovali s liberálními ideami kapitalismu a islámskou civilizací nebylo jednoduché vyvrátit z kořenů, za těchto okolností *nemohl v evropském kulturním povědomí vzniknout motiv Turka nebo Araba jako „vznešeného divocha“* (například v kontrastu k pojetí indiánů v románech takových spisovatelů, jako byli Karl May a James Fenimore Cooper). Civilizační rozdíly byly jedním z důvodů, proč stoupenci islámu bývali tradičně líčeni jako *náboženští fanatici, otrokáři, sexuální devianti a zákeřní lháři*.⁶⁶

Mendelův názor je jistě správný, přesto existovaly výjimky, neboť i v prostředí islámu se za určitých okolností mohli vyskytovat „vznešení divoši“. Příkladem je postoj publicistů a novinářů k alžírskému emíru, pravověrnému muslimovi Abd al-Qádiru (Abd al-Kádir, 1808–1883), někdejšímu bojovníku s francouzskými kolonizátory, který byl po porážce povstání uvězněn a po propuštění nalezl i s rodinou azyl v Damašku. Právě on byl v novinách, časopisech, a zcela atypicky i ve výše zmíněné písni líčen jako „ušlechtilý barbar“ – gentleman, který měl vypěstován smysl pro spravedlnost.⁶⁷

Autor *Pravdivého příběhu* kromě líčení zvěrstev ze strany „Turků“ (mučení, upálení za živa, svlékání z kůže) a tradičních motivů (prodej do otroctví, vdovy a sirotci zanechaní napospas bídě a utrpení) zmínil bez bližšího vysvětlení také existenci drůzů a zavraždění britského vyslance (ve skutečnosti se jednalo o amerického vicekonzula a nizozemského konzula, které dav ohrožoval na životě; oba přežili). Jak jsem již zmínil, značně neobvyklá byla skutečnost, že autor před čtenáři nezamlčel, že záchranu mnohým křesťanům před „krvelačnými pohany“ přinesl emír Abd al-Qádir (v textu *Abdel-Kader*). Jeho muslimskou víru si však čtenáři mohli odvodit jen z jeho exoticky znějícího jména.⁶⁸

Je pravděpodobné, že autor písni údajně čerpal z tehdejších novin. Kupříkladu *Pražské noviny* přinesly o událostech v Sýrii a Libanonu řadu informací, které však mají jen omezenou výpovědní hodnotu. Čtenáři se z pravidelné rubriky *Přehled politických událostí, nejnovější zprávy a hlasy*

Obr. 2. *Pravdivý příběh* v písni uvedený, který se stal roku 1860 v Turecké zemi, v kragině Syrské, genž tam ubozj křesťané od pohanů, tak ohavně a nelidsky zavražděny byly. Jičín: F. J. Kastránek, 1860. Foto: KNM.

žurnálů dozvěděli mnoho často navzájem si odporujících údajů, a to zejména o diplomatické a politické činnosti představitelů jednotlivých velmocí, kteří se snažili „najít společnou řeč“ při řešení syrské a z širšího hlediska také východní otázky. Z cizího tisku přebírané údaje byly jen zřídka komentovány, přesto čtenářům bylo jasné, na čí straně přispěvatelé *Pražských novin* stáli: *Nechť jsou politické důvody Francouska, pro které se nyní staví v čelo syrské výpravy,*

⁶⁵ Blíže viz GOMBÁR 1999, s. 198–201. O náboženské situaci v Sýrii přinesl podrobné údaje ŠEDIVÝ 2010; o maronitské církvi podrobně viz BARTÁK 1881 (o nepokojích v roce 1860 viz s. 28–29).

⁶⁶ BEČKA – MENDEL 1998, s. 56–57.

⁶⁷ PŘÍHODY 1845. Podle tohoto článku se v Alžírsku v roce 1836 usadili tři mladí Poláci, kteří byli přepadeni a zajati povstalci. Při pokusu o útěk zabili několik Arabů. Před následným lynčováním je zachránil emír *Abdel-Kader*, který dokonce nejmladšího ze zajatců propustil na svobodu, aby se mohl starat o svoji starou matku, která se spolu s ním vystěhovala do Alžírsku. Také zbylí dva Poláci byli později v rámci výměny zajatců propuštěni na svobodu.

⁶⁸ To potvrzují i dobová periodika. Podle *Pražských novin* emír ve své *tvrzi* poskytl útočiště třem tisícům křesťanům (PŘEHLED UDÁLOSTÍ 1860). Tuto iniciativu ocenil také nepodepsaný autor stati v Časopise katolického duchovenstva. Podle jeho tvrzení *uprostřed fanatického vraždění křesťanů v Damašku ze strany Turkův, jediný Abd-el-Kader statečně se ujal ubohých; ve svém vlastním domě ochránil asi dva tisíce křesťanů*. Součástí zmíněného článku je také doslovná citace emírovy děkovné řeči za projevy vděku ze strany některých francouzských publicistů, kteří mu jako odměnu nabízelí Malou Asii, tedy území patřící tureckému sultánovi (ZPRÁVY 1860).

*jakékoliv, sympathie Evropy bude vždy na jeho straně, neboť výprava se děje přede vším jménem civilizace křesťanské.*⁶⁹

Aby čtenáři *Pražských novin* byli uvedeni do syrské problematiky, bylo nutné je seznámit se základními pojmy a fakty. Stalo se tak v článku *Události v Sýrii*, kde nepodepsaný autor svérázným způsobem vysvětlil pojmy „drúzové“ a „maronité“. Obě náboženské skupiny označil za tradičně zneprátelené kmeny, z nichž *Druzové nejsou pražádní mahomedáni, nýbrž pohané*. Za viníky krveprolívání určil vedle drúzů také Turky, Kurdy a beduíny a příčinu pogromů zúžil na *fanatism mahomedánský, který se s Druzy spojil v společné nenávisti ku křesťanům*. Dle autora konečným cílem bylo vyhlazení syrských a libanonských křesťanů.⁷⁰

Zamyslíme-li se nad tím, co má výše zmíněná kramářská píseň společného s novinovými zprávami, pak je to jednoznačně averze vůči muslimům, sympatie ke křesťanům a jednostranné líčení syrských událostí (v *Pražských novinách* je sice občas zmíněn termín válka, o obětech na straně muslimů však noviny mlčí). To, co oba typy pramenů odlišuje, je rozdílný přístup k popisu syrských pogromů. V kramářské písni je totiž vylíčeno utrpení konkrétních lidí, kteří pravděpodobně nikdy neexistovali. Expresivní popisy určitých projevů „pohanské krutosti“ měly v čtenářích a posluchačích vyvolat zájem o danou tematiku, dojmout je a zároveň donutit, aby si kramářský tisk zakoupili. I lidé 19. století totiž měli zájem o aktualitu a senzace. Zatímco v kramářské písni je důraz kladen na konkrétní příběhy křesťanských obětí, v novinách je zdůrazněna zejména úloha konkrétních představitelů velmocí „při řešení“ syrské otázky. Všimaví čtenáři *Pražských novin* si však mohli sami odvodit, jak to s tou pomocí velmocí syrským křesťanům ve skutečnosti bylo. Zatímco v Sýrii a Libanonu byly vražděny tisíce lidí, politici a diplomaté, vystupující jako ochránci křesťanů, „řešili“ tureckou otázku a pro (potencionální) oběti perzekucí ve skutečnosti dlouho neudělali nic (francouzský zásah se uskutečnil až po masakru v Damašku). Nepřímo to naznačil i autor zmíněného kramářského tisku, když vyzdvihl úlohu *Abdel-Kadera* a iniciativu *vládních dvorů* omezil jen

na zaslání podpory přeživším, *by tam hladem nezemřeli a v ouzkostech jim pomohli*.

Vyhraněné protimuslimské tendence zastával také anonymní autor *Nové písně o pravdivém příběhu*, pojednávající o výše zmíněných blízkovýchodních událostech. Vypovídací hodnota tohoto tisku je však z hlediska doložitelných faktů mizivá, a to i přesto, že k písni je připojen prozaický popis. Děj je zasazen do okolí měst Galilea [sic!] a Jeruzalém, *kudy náš Pán Ježíš Kristus v světě choďoval*. Podle autora bydlelo v této oblasti mnoho křesťanů, kteří byli od *pohanů nejohavnější smrtí ze světa shlazení*, a to značně brutálním způsobem (malé na kusy rozsekané děti, odebírané od prsou matek, řezání ženských prsou, sekání dětí v půli apod.). Vyznění písně je jednoznačné. Autor postavil do kontrastu pohanství a křesťanství a oběma přisoudil určité atributy. Křesťanská víra, na rozdíl od víry pohanské, měla svůj základ v církevním učení, které věřící nabádalo k lásce k bližnímu. Naopak pohané byli svojí podstatou ukrutníci. Utrpení křesťanů připomíná motivy z legend: oběti pohanů se nebránily a umíraly mučednickou smrtí. Před ní je mohla zachránit jen modlitba a následný zásah shůry. Proto autor do textu písně zakomponoval také jeden zázrak, když Bůh zbožnou *samodruhou ženu* přikryl *pláštěm Rodičky Boží* a hejtmana útočníků proměnil v kámen.⁷¹

Ohlas povstání na Krétě a motivy ukrutníků v kramářských písních

Podobná protimuslimská stanoviska zastával také písničkář Josef Těr (známý i pod jménem Ježek, 1807 nebo 1811–1897), jeden z mála autorů kramářských tisků, které známe jménem.⁷² Reagoval na události na Krétě, kde v letech 1866–1869 probíhalo protiturecké povstání s cílem připojit tento středomořský ostrov k nezávislému Řecku (v dobové terminologii byl název ostrova přepisován jako Kandie, obyvatelé byli nazýváni Kandioté). Revolta byla ukončena diplomatickým zásahem velmocí na pařížské konferenci v roce 1869.⁷³

⁶⁹ PŘEHLED 1860; oběti masakru ve zprávách tehdejších periodik byly obvykle anonymní, existovaly však i výjimky. V časopise *Blahověst* byl uveřejněn seznam františkánů z kláštera v Damašku, kteří v červenci 1860 zemřeli mučednickou smrtí. Je příznačné, že i zde byl použit termín „Turek“ jako synonymum pro všechny muslimy na území Osmanské říše. Podle článku to byli právě *Turci*, kteří povraždili řeholníky poté, co se je marně snažili přimět k odpadnutí od víry a k *vzývání Mahomeda*. Nikdo z františkánů se nepokusil útočníkům bránit, všichni trpce snášeli svůj osud a následně dosáhli spásy. Souvislost článku s motivy z legend a nepřímo také s vyzněním mnohých kramářských tisků je zřejmá. Řeholníci zemřeli násilnou smrtí jen proto, že byli křesťané. Jejich smrt z rukou pohanů je předurčila k věčnému životu. Blíže viz DORŠ 1861.

⁷⁰ UDÁLOSTI V SÝRII 1860; dobová představa, že příčinou protikřesťanských pogromů na území Osmanské říše byla v první řadě náboženská nesnášenlivost, je jistě správná. Co bylo spouštěčem takových krveprolívání, se však ze zpráv v tehdejších médiích obvykle nedozvíme. Přesto existují výjimky. Když v roce 1856 došlo ke krvavým rozbrojům v *Napluzi* (tj. v Nablusu, nyní v Palestinské autonomii), na jejich počátku bylo v „civilizovaných“ zemích nemyšlitelné chování jistého anglického misionáře, který, *když přišel k městské bráně, zastavil jej jeden mohamedánský žebřák prose o almužnu. Aby se [misionář] dotíravého člověka zbavil, uchopil svou pušku, spustil a žebřák svalil se v okamžiku mrtev na zem. Následkem toho se Moslemíné nad míru rozvzteklili, vraha zajali a odevzdali tamnímu guvernérovi, který však nad ním držel ochrannou ruku. Následující protikřesťanské nepokoje byly potlačeny silou. K tomu viz zejména článek O NEPOKOJÍCH V NAPLUZE 1856.*

⁷¹ *Nowá píseň o pravdivém příběhu ukrutnosti pohanské, jak kalotických [sic!] křesťanů vraždili v roku 1860*. Nový Bydžov: K. Kastránek, s. a.; podobný smysl má také *Píseň o pronásledování katolíků v Turcích*. Znojmo: M. F. Lenk, 1860 s motivem drahoty a hladovějící katolické rodiny, jejíž živitel byl uvězněn Turky s cílem donutit jej, aby se klaněl *Machometu*. Záchranu pravověrným z *městečka Evina* přinesli anděl strážce se dvěma cherubíny, kteří rodinu odvedli do Jeruzaléma. Hlad utišil chléb, z něhož neubývalo. Mravní poučení pro čtenáře v obou písních bylo jednoznačné: prostředkem záchrany před zlem byla modlitba. A pokud zlo mělo dočasně navrch a pravověrní umírali mučednickou smrtí, dostalo se jim posmrtné spásy.

⁷² SCHEYBAL 1955.

⁷³ HRADEČNÝ – DOSTÁLOVÁ – HROCHOVÁ – OLIVA – VAVŘÍNEK 1998, s. 320–322 (mylně uvedena berlínská konference); OSTROV KRÉTA 1896–1897. Pokud vím, první kramářská píseň, která se zmiňuje o Řecku, je satirický tisk z roku 1848, v němž anonymní autor pranýřoval poměry v jednotlivých zemích Evropy. V sedmé sloce veršoval: *Což je s řeckou zemí? Jak mičem (s) ní hrají, Rusové ji vzhůru vznéstí pomáhají; tak z ní šašky tropí, semotam (s) ní hází, Anglové pak hned z výšiny ji srazí. (Nowá veselá píseň nazvaná politická [sic!] skočná. Z bruslu nowé wypracovaná a na světle vydaná po dokonání cenzury měs. března slávy plného roku 1848. Praha: s. n., 1848).*

Reminiscenci na krétské události v roce 1866 je kramářský tisk od zmíněného Josefa Těra *Příběh, který se stal 15. září 1866 v turecké krajině na den jména Panny Marie, a ještě není ukončen*. Autor tisku čerpal s velkou pravděpodobností z novin, jak o tom svědčí jména skutečných osobností, účastnících se bojů na Krétě, zmíněných v prozaickém přitisku k písni. V ní se Tér však omezil jen na stereotypní líčení tureckých ukrutností (žhářství, svlékání z kůže, vraždění žen a nemluvňat). Do protikladu ke krutosti *vzteklych Turků* dal hrdinství řeckých povstalců a dobrovolníků z různých evropských zemí. Jádrem písně je skutečná událost: obležení opevněného kláštera Arkadi, sídla povstalců, který obránci v bezvýhodné situaci nakonec sami vyhodili do povětří a zahubili sebe i Turky. Snad proto, že by se tato skutečnost dala vykládat jako hromadná sebevražda, tj. smrtelný hřích, Tér v rozporu se skutečností oběti exploze kláštera omezil pouze na Turky – křesťané se podle něj zachránili a odešli do hor.⁷⁴

Tér nebyl jediným autorem konzervativního smýšlení, který boj za nezávislost chápal jako zápas mezi křesťanstvím a pohanstvím, popřípadě jako protiklad katolické a protestantské či pravoslavné víry. Kupříkladu v jednom kramářském tisku o protiruském povstání v Polsku (1863–1864) negativní úlohu Turků sehráli Rusové. Anonymní autor události v Polsku vylíčil jako pronásledování křesťanů, kdy pravoslavní Rusové (jmenovitě kozáci) vraždili katolíky. Popisy vražd polských křesťanů v písni jsou velmi podobné motivům v tiscích s protitureckou tematikou.⁷⁵

Když v letech 1870–1871 probíhala prusko-francouzská válka, neznámý autor sepsal jako reakci na ni kramářskou píseň s protipruským vyzněním. Prusové jsou vylíčení jako zločinci, kteří nutili rolníky vykopat si vlastní hrob a poté je pohřbili zaživa, setnuli stařenu, která prosila o život svých vnoučat, vypalovali vesnice apod. Také v tomto tisku je stereotypní zobrazení Prusů podobné tradičním motivům z „tureckých“ písní, není však vnímáno jako střet „pohanů“ s křesťany. Autor totiž válku chápal jako boží trest, umocněný skutečností, že v ní byla prolévána krev křesťanských bratří.⁷⁶

Trochu jinak konflikt mezi Pruskem a Francií chápal autor *Nové písně o francouzsko-pruské válce*, který vylíčil, jak

francouzští sedláci raněným nepřátelům *nohy, ruce usekávali* a jak se jim za to Prusové odměnili popravami. O válečných zločinech pruských vojáků se autor nezmínil, zdůraznil však jejich rabování v dobytém městě.⁷⁷

Podobné stereotypní chápání určitých etnik máme doloženo už v některých písních z doby revolučních událostí v letech 1848–1849. Tehdy byl v jistém kramářském tisku zdůrazněn také slovanský motiv. Mám na mysli *Smutnou píseň o hrozných vraždách a ukrutnostech nad Slovany od Maďarů páchaných*, podle níž Maďaři, podobně jako Turci, byli nejenom zloději, prznitelé žen a dívek a ukrutní vrazi, ale také rouhači, kteří v chrámu Páně ničili oltářní obrazy, stínali hlavy sochám světců a vypichovali jim oči.⁷⁸

Naopak tisk nazvaný *Nová píseň o uherském Hurbanu* z doby slovenského povstání má vyhraněné protiprotestantské vyznění. Hlavním terčem kritiky se stal slovenský buditel Jozef Miloslav Hurban (1817–1888), líčený jako pohan, který svedl některé křesťany na scestí a zahájil pronásledování katolíků. Je paradoxní, že Slovinci i Maďaři v tisku jmenovitě zmíněni nejsou, sympatie neznámého autora však byly jednoznačně na straně Maďarů.⁷⁹

Ohlasy prvního krivošijského povstání v kramářských písních

Zatímco revoluční dění ve výše zmíněném období vážně otřáslo základy monarchie, povstání v Krivošiji v letech 1869–1870 lze označit za lokální konflikt. Krivošije, oblast u Boky Kotorské v Dalmácii, osídlená pravoslavnými Slovany, byla od roku 1814 součástí monarchie. Impulsem k povstání byl všeobecný branný zákon z roku 1868, který omezoval svobodu pohybu. Mladíci do 24 let se nesměli vzdalovat ze svého kraje, a to ani přesto, že jejich hlavním zdrojem obživy byla *mořeplavba* (termín M. Šestáka, minil pravděpodobně rybolov). Velkou nespokojenost vyvolalo také nařízení odevzdat zbraně (Krivošije byla nárazníkovým územím mezi tureckou Hercegovinou a zbytkem Dalmácie). Povstání bylo ukončeno ústupky rebelům a dohodou.⁸⁰

Události v Krivošiji měly značný ohlas uvnitř Rakousko-Uherska. České listy odmítaly boj proti povstalcům a jejich popravu a za viníka označovaly vídeňskou vládu, která podle

⁷⁴ TĚR, Josef. *Příběh, který se stal 15. září 1866, v turecké krajině na den Gména Panny Marie a gestě nenj ukončen*. Mladá Boleslav: Josef Zvíkl, [1867]; *Národní listy* přinesly zprávu o vítězné bitvě, kterou povstalci svedli s turecko-egyptským vojskem dne 15. září 1866. Povstání začalo v srpnu téhož roku (Z KANDIE 1866). Ke zničení kláštera dne 9. 11. 1866 viz ČERMÁK 1965, s. 80–81. V troskách zahynuly také ženy s dětmi, které tam hledaly úkryt. Podle údajů z *Národních listů* při výbuchu zahynulo 540 obránců, z toho 340 žen a dětí, a 2000 Turků (Z KANDIE, 8. prosince 1866).

⁷⁵ *Nowá Pjseň o ruském [sic!] rewolucj gak mnozy křesťané pro wjru Ježsje zahynuli*. Olomouc: Antonín Halouzka, 1863. Bylo by mylné předpokládat, že autoři písní stáli vždy a bezvýhradně na straně bojovníků za svobodu. Někteří z nich vnímali „převrasy světa“ negativně a povstání považovali za porušení přirozeného řádu. Příkladem je *Prawdiwá pjsen k sedmibolestné Panně Marii, wssem nábožným křesťanům k wýstraze wydaná w roku 1863*. Praha: Jan Spurný, 1865, která, podobně jako píseň o „ruské revoluci“, vznikla jako reakce na polské Lednové povstání: *Tak jak w Ruském Polsku lidé poznali, skrze velkou pejchu byli trestáni, velká bezbožnost tam panovala a velká bujnost jich přemáhala*. Není divu, že v takové „bezbožné zemi“ se, alespoň podle neznámého autora písně, vyskytli rouhači, kteří urazili Pannu Marii a za to dostali, co si zasloužili.

⁷⁶ *Mnohé truchlivé příběhy s Prusko-Francouzské wálky z děgin w pjsen uwedená [sic!] roku 1870*. Mladá Boleslav: Josef Zvíkl, s. a.

⁷⁷ *Nowá píseň o Francouzsko-Pruské wálce roku 1870–71. (Dle telegrafických zpráv sepsaná)*. Jindřichův Hradec: Alois Landfras–syn, s. a.

⁷⁸ *Smutná pjsen o hrozných vraždách a ukrutnostech nad Slovany od Maďarů páchaných, kteří tam pálj a wraždj a děti rozsekané psům za pokrm předhazugi. Gako se stalo měsíce čerwence 1848*. Praha: K. Jeřábková, 1848. Podobné vyznění jako píseň má anonymní článek v *Národních novinách*, který víceméně potvrzuje údaje v kramářském tisku. Jádrem článku i písně je obsazení městečka Futog v nynějším Srbsku Maďary (Z VOJVODINY 1848).

⁷⁹ *Nowá pjsen o uherském Hurbanu, knězi luteránském, kterak wjru katolickau zlehčowal, swatj tupil, a mnohé katolické křesťany zmordowal*. S. 1.: s. n., 1849.

⁸⁰ POVSTÁNÍ 1870; rebelové se v provolání povstaleckého výboru stylizovali jako *junáci sokolové* a zdůraznili svoji slavnou minulost bojovníků s Turky, Benáťany a Francouzi (tamtéž, s. 11); ŠESTÁK 1970.

nich umožnila podíl na moci jedině Němcům a Maďarům a všechny ostatní (slovanské) národnosti ignorovala.⁸¹

O hlasem na povstání jsou dvě kramářské skladby ve sbírce Knihovny Národního muzea, každá má však poněkud jiné vyznění.

Autor první písně, chrudimský zpěvák Jan František Kratochvíl († 1875), dokázal najít slova sympatií pro vzbouřence, povstání samotné však dal do souvislosti s tzv. pokrokem, který zapříčinil to, že na území monarchie se opět bojovalo (předtím naposledy v roce 1866 v době prusko-rakouské války).⁸²

Povstalci v Kratochvílově pojetí se vzbouřili proti císaři a králi, který do *Dalmácie* poslal vojsko, jež se však potýkalo s nemalými problémy. Vzbouřenci totiž bojovali jak *lvové lítí* a byli ochotni obětovat vlastní životy pro vlast a národ. Samotné povstání však Kratochvíl vnímal negativně, a to z morálního hlediska. Vzpouora dle něj *nadělá vdov a sirotků*, přivodí jen *tisíce mrzáků a hromady nebožtíků*. Proto je potřeba vzývat Boha a Pannu Marii, aby nám odpustili hříchy a ukončili povstání.⁸³

Autor další kramářské písně s námětem krivošijského povstání, blíže neznámý Jan Pečírka, vnímal povstalce jako krvežíznivé barbary, kteří *zmateně, divoce po skalách běhají*. Autor povstání v Krivošiji využil k sepsání vojenské písně s milostným motivem. Námětem je odchod vojáka z Moravy do daleké Dalmácie. Vyznění písně je optimistické: přestože se zamilovaný voják v dalmatských skalách každý den *v krvi brodí*, je nepochybné, že se nakonec šťastně vrátí domů, ke své milence. Stane se tak však, až budou povstalci definitivně poraženi.⁸⁴

Přestože obě zmíněné písně mají zpravodajský charakter, jejich vypovídací hodnota je nevelká. Čtenáři obou tisků se z textu dozvěděli pouze to, že došlo k povstání v Krivošiji (která však byla ztotožněna s Dalmácií jako celkem; termín *povstání v Dalmatsku* v té době používali i novináři), nikoliv konkrétní údaje o příčinách a průběhu vzpoury. Chybí také jakýkoliv náznak, že povstalci byli slovanského původu.

Velká východní krize a její ohlasy v kramářských písních

Jak už bylo uvedeno, v letech 1875–1878 probíhala tzv. velká východní krize, která vyvolala zájem mj. ze strany autorů kramářských písní. Jejich díla vznikla jako reakce na protiturecká povstání, rusko-tureckou válku a okupaci Bosny a Hercegoviny.

V písních z té doby lze vysledovat několik motivů. Prvním je tradiční stereotyp Turka jako nepřítel křesťanstva, doložený takřka ve všech písních ze zmíněného období. Tento námět je však vůbec poprvé v některých tiscích rozšířen o stereotyp Turka jako vraha a utlačovatele Slovanů. Vzhledem k tomu, že v roce 1878 a podruhé v letech 1881–1882 v Bosně a Hercegovině bojovali a umírali také čeští vojáci, je zřejmé, že i tato skutečnost musela vyvolat odezvu autorů kramářských tisků. Někteří písničkáři z toho důvodu totiž okupaci a vojenské potlačení protirakouského povstání vnímali negativně. Jak ještě doložím, tuto myšlenku lze však z obsahu jarmarečních písní odvodit jen nepřímo.

Jednoznačné, bezvýhradné sympatie k protitureckým povstalcům v kramářských písních z té doby byly patrně rozhodujícím důvodem, proč rakouská policie jarmareční tisky sledovala a zakazovala jejich distribuci. Přestože v kramářských písních a prozaických tiscích z té doby nelze přímo doložit, že by jejich obsah byl pobuřující či velezrádný, úřady vynakládaly velké úsilí ve snaze zastavit jejich šíření. Podle dokladů shromážděných slavistkou Růženou Havránkovou byly kramářské tisky s protitureckou tematikou vypátrány policií až na podzim roku 1876, kdy byli varováni místodržitelé v Praze a v Brně ministerstvem vnitra, že *přicházejí v poslední době z Moravy na uherské území lidoví zpěváci, kteří se pohybují hlavně na výročních trzích, a šíří tiskopis vydaný v tiskárně J. Bergerové v Litomyšli, vztahující se na události v Orientu, s názvem »Povstání v Turecku«*. Ze strany nitranského komitátního úřadu byla provedena konfiskace exemplářů této tiskoviny, nalezené v majetku zmíněných lidových zpěváků.

Vzhledem k tomu, že na tisku chyběl údaj o nakladateli, ministr vnitra s odkazem na tiskový zákon nařídil místodržiteli, aby se záležitostí i nadále zabýval. Je doloženo, že brněnský místodržitel proto poslal nařízení obdobného znění všem podřízeným úřadům. Z dochovaných odpovědí vyplývá, že jarmareční tisky byly podle místodržitelského příkazu úřady ve velkém konfiskovány a s osobami, které je na výročních trzích prodávaly, bylo zahájeno vyšetřování. Tak kupříkladu v lednu roku 1877 byla zadržena pro podomní obchod s brožurou o jihoslovanském povstání jakási Marie Kargerová. Byla předána k trestnímu vyšetřování a potrestána odebráním licence k ukazování obrazů.⁸⁵

Povstání v Turecku, o němž je zmínka v úřední relaci, je název celkem tří anonymních kramářských prozaických tisků ve sbírce Knihovny Národního muzea. Všechny byly

⁸¹ Blíže viz ŠESTÁK 1970; údaje M. Šestáka potvrzují příspěvky v *Národních listech*, viz např. článek KONEC PRVNÍHO JEDNÁNÍ 1869. Anonymní autor o povstání napsal, že *dosavadní děj lze naznačiti stručně: byrokratická libovůle, rakouská bezohlednost, šibenice, popravy povstalců, spálené vesnice, ubíjení žen ze strany c. k. vojska, výprava velké síly vojska do hor, mnoho c. k. mrtvol a konečně návrat s nepořízenou*. Autor vytýkal rakouské vládě politickou neprozíravost, která místo jednání o smírném řešení problémů zvolila násilí. *Rakouská vláda jen tam povoluje svým národům, kde jí nevystačí bodák a popraviště, a smlouvá se jen tehdy, když patrně vidí, že již ničeho nevyřídí násilím*.

⁸² O vnímání obsahu slova „pokrok“ v dané době přináší zajímavé údaje HOZÁK 2004. Autor doložil, že někteří lidé byli skeptičtí vůči převratným změnám ve společnosti 19. století a dále že v určitých vrstvách existovala nostalgie po starých časech. Dodávám, že podobně smýšleli i mnozí kramářští autoři, kteří „převraty světa“ vnímali negativně a v písních někdy oživovali víru v boží hněv a blížící se celosvětovou katastrofu.

⁸³ KRATOCHVÍL, Jan František. *Žalostná Pjseň o povstání Dalmátském. Při tom smutné a bolestné loučení manželů s manželkami, dítek s otcí a matek se svými syny*. Nový Bydžov: K. Kastránek, s. a.; o autorovi viz MIKANOVA 2017.

⁸⁴ PEČÍRKA, Jan. *Nowá pjseň děvče věrné a upřímné, pro mládenci a panny 1869*. Litomyšl: Jos. Bergerová, 1869.

⁸⁵ Údaje jsem převzal ze studie HAVRÁNKOVÁ 1966, citováno ze s. 24. Podobné problémy s úřady jako Marie Kargerová a další pouliční prodejci či zpěváci měl také František Hais, opakovaně trestaný zákazy a vězením za přestupek tiskového zákona (HAIS 1985, např. s. 407).

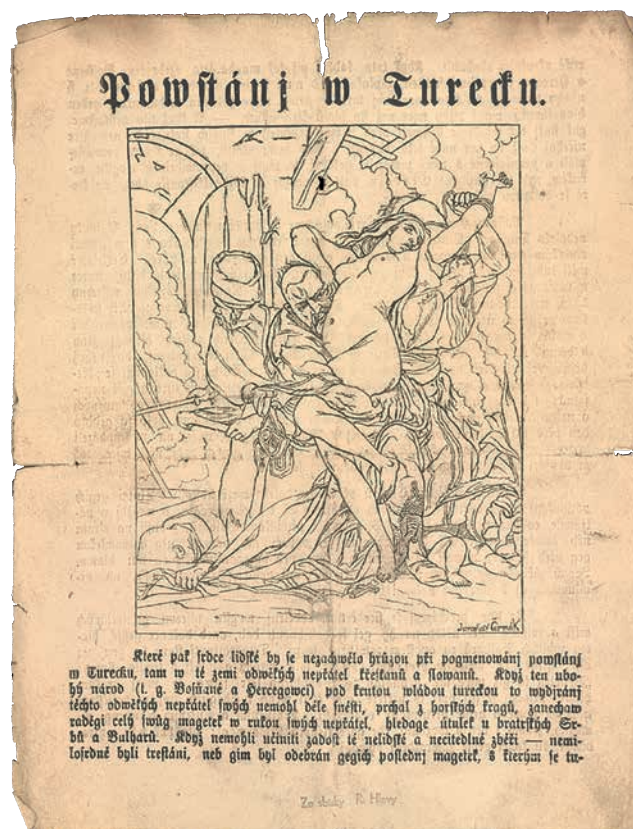
vytištěny v litomyšlské knihtiskárně Josefy Bergerové. Ve dvou případech jsou k prozaickým textům přitíženy písně. Prozaické texty i písně všech tisků jsou si obsahově velmi podobné: jedná se o líčení zvěrstev při potlačování Dubnového povstání v Bulharsku v roce 1876.⁸⁶

Takřka nezbytnou součástí kramářských tisků byla jejich výzdoba. Mnohé písně mají, obvykle na titulních stranách, obrázky s „tureckými motivy“.⁸⁷ Z výše zmíněných kramářských tisků s názvem *Povstání v Turecku* je nejzajímavější ten, který má na titulní straně k dokreslení obsahu vyobrazen výjev dokumentující poměry na Balkáně.⁸⁸ Značně nezvyklá je skutečnost, že tento obrázek v tomto případě není anonymní, jeho přiznaným autorem byl totiž Jaroslav Čermák (1830–1878), známý jako malíř heroických a romantických obrazů s balkánskými a slovanskými motivy. Čermák v roce 1858 poprvé navštívil Balkán, podruhé o čtyři roky později a v letech 1863–1865 se tam načas usadil. Poznatky z první cesty byly pro něj inspirací pro vytvoření obrazu „Únos Černohorky“ (méně často „Únos ženy /Únos Hercegovky/ od bašibozuků“), který se stal předlohou obrázku na titulní straně zmíněného kramářského tisku. Je na něm zobrazena nahá žena, jež se zoufale brání útočníkům, kteří zavraždili její malé dítě i manžela a zapálili dům. Konflikt mezi ní a útočníky připomíná tradiční typ matky z biblického motívu vraždění nevinátek.⁸⁹

Reprodukce obrazu „Únos Černohorky“ se do Čech dostala díky zprostředkování Josefa Václava Friče (1829–1890), který informoval veřejnost o mimořádném úspěchu Čermákova díla na výstavě v Paříži. Fričovou zásluhou byla reprodukce poprvé zveřejněna v roce 1862 v časopise *Obrázky života*. Volba tohoto námětu pro titulní stranu tisku *Povstání v Turecku* je dokladem toho, že nejenom obsah, ale také vyobrazení v některých kramářských tiscích mohlo za určitých podmínek napomoci k ovlivňování veřejného mínění.⁹⁰

Jarmareční tisky s tématem velké východní krize lze rozdělit podle témat do několika skupin. Některé písně se věnují masakrům spáchaným muslimy v různých fázích balkánské krize, a to zejména při potlačování Hercegovského a Dubnového povstání. Jiné informují čtenáře o vývoji situace na bojištích, především v souvislosti s rusko-tureckou válkou a následnou okupací Bosny a Hercegoviny Rakušany. Několik tisků rozvíjí tradiční téma lásky, loučení a odchodu rekrutů do války.

Zvěrstva v Bosně a Hercegovině jsou barvitě popsána v *Pravdivé písni o tureckém povstání* od Josefa Ježka alias Téra, jehož názory na „turecké pohany“ korespondují s jeho výše zmíněným tiskem o povstání na Krétě v roce 1866,

Obr. 3. Powstání w Turecku. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876]. Reprodukce obrazu Jaroslava Čermáka „Únos Černohorky“. Foto: KNM.

a dokonce i s písní o masakru v Damašku v roce 1860, k jejímuž autorství se však Tér nepřihlásil. *Pravdivá písni* byla napsána jako reakce na Hercegovské povstání v roce 1875, je k ní přitížten prozaický text.

Z hlediska popisu události je vypovídací hodnota písně mizivá. Autor se totiž omezil pouze na stereotypní líčení různých podob mučení a smrti *následovníků Krista* a z výše zmíněného *Pravdivého příběhu* o pogromu v Damašku takřka doslovně převzal několik slok: *Na peněžníkovu paní ty vrahové jsou začali, chtějí peníze by jim dala a život svůj odevzdala. Ona jim smutná povídá, že to vše v druhém domě má, čehož budou jen žádati, její manžel chce vydati. Nemilosrdně ji vzali, provaz z okna uvázali, nechali ji dobu viset, smrtelný hlas bylo slyšet. Zlosynům nebylo dosti, zapálili koudel ve zlosti, až šaty na ní chytily, nejhavněji [ji] usmrtili. Na to do domu běželi, hnedle kamna rozpálili, manžela k nim přivázali, a tak hrozně utrýznili.*

⁸⁶ *Powstání w Turecku*. Litomyšl, Jos. Bergerová, [1876]; *Powstání w Turecku. Přít.: Truchlivá písni o trápenj a ukrutnostech tureckých*. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876]; *Powstání w Turecku. Přít.: Písni o turecké ukrutnosti, spáchané roku 1876*. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876].

⁸⁷ Výmluvným dokladem tradičního chápání Turků jako vrahů a ukrutníků je kupříkladu morytát o povraždění obyvatel mlýna loupežníky *Welmi žalostná Písni w [sic!] spáchané a ukrutné vraždě, od dvanácti laupežníků nad pěti osobami ve mlyně blíž Radnic*. Kutná Hora: s. n., [1834]. Pro dokreslení obsahu písně byl použit štoček s vyobrazením dvou Turků na koních, odvádějících spoutané zajatce. V pozadí výjevu jsou vyobrazeny hořící budovy na kopci. K výzdobě kramářských tisků viz KNEIDL 1983; nejnověji DUFKA – MEDŘÍKOVÁ 2020.

⁸⁸ *Powstání w Turecku. Přít.: Písni o turecké ukrutnosti, spáchané roku 1876*. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876].

⁸⁹ Orientalista Miloš Mendel vyjádřil přesvědčení, že *motiv harému nebo únosu zepilých křesťanek zhyralými muslimy byl vlastně ve své době jedinou možností, kdy mohl výtvarník tváří v tvář měšťanské pokrytecké kritice bez obavy sáhnout po erotice* (BEČKA – MENDEL 1998, s. 57).

⁹⁰ V Národní galerii v Praze je dochována replika obrazu z roku 1865. Blíže k tématu viz FRÍČ 1955, s. 115 a 320; FRÍČ 1862 (reprodukce „Únosu“ je v č. 16 na s. 190); SOUKUPOVÁ 1981, s. 8 a 44; ŠÍSTEK 2011, s. 56–57. Originál, nyní uložený v Muzeu umění Dahesh v New Yorku, je signován 1861. Blíže viz *Jaroslav Čermák (Czech, 1830–1878). The Abduction of a Hercegovinian Woman, 1861* [online]. Dahesh Museum of Art. [Cit. 31. 8. 2021]. Dostupné z: <http://www.daheshmuseum.org/portfolio/jaroslav-cermak-the-abduction-of-a-hercegovinian-woman/#.YS3oZY4za70>

Důvěryhodnější fakta o kanibalství tureckém se čtenáři dozvěděli z přitisku k písni, kde autor ve snaze dokázat, že píše pravdu, odkazoval na konkrétní novinové zdroje. O něm samotném text písni i přitisku napovídá, že Josef Ježek byl, zdá se, hluboce věřící člověk, pobouřený pronásledováním a „daňovým vysáváním“ křesťanských bratrů. Ježek neváhal Turky přirovnat nejenom ke kanibalům, ale také k inkvizitorům. Zdůraznil, že Bosňané se dovolávali ve jménu lidskosti osvícených národů evropských, a dokonce se, byť nepřímou, odhodlal ke kritice vyčkávací politiky Rakousko-Uherska, když napsal, že *takové surové ukrutnosti nepáchají se ani mezi divochy střední Afriky, jako se dějí na samých hranicích, ano zrovna před samýma očima křesťanského civilisovaného státu*. Dal tedy do protikladu civilizaci a barbarství, a to s důrazem na náboženské rozdíly. Muslimové v Těrově pojetí byli méně „civilizovaní“ než afričtí domorodci.⁹¹

„Turecká ukrutnost“ je čtenářům prezentována také ve výše zmíněných tiscích s poněkud zavádějícím názvem *Povstání v Turecku*. V prozaickém textu i v přitisknutých písních je kladen důraz na zvěrstva, kterých se dopouštěli vítězové (zejména Čerkesové) při potlačení Dubnového povstání v Bulharsku v roce 1876. O průběhu vzpoury není v textu seběmenší zmínka, stejně tak autor opominul zdůraznit, že konečným cílem povstalců bylo dosažení nezávislosti. Naopak kladl důraz na to, že povstalci i oběti útluhu byli slovanskými křesťany. Příčiny vzpoury autor zúžil na systematické ožebračování *Bosňanů a Hercegovců*, kteří se před Turky skrývali ve *slujích skalnatých* a mnozí hledali útulek u svých slovanských bratrů, Srbů a Bulharů (Černohorce autor nezmiňuje). Ti jim poskytli pomocnou ruku. Protože *se stala z ubohých křesťanských Slovanů jen kořist vrahův a po horách se plazících otroků*, byl jim *vnucen do ruky meč, meč to pomsty*. Spravedlivý Bůh požehnal zbraně mstičích se povstalců, jimž autor přisoudil vítězství. „Turky“ označil za chvastouny a lháře, kteří na straně jedné dokázali vraždit bezbranné a na straně druhé v boji s křesťany šli od porážky k porážce.⁹²

Autor tisku *Nová píseň o ukrutnostech tureckých z povstání r. 1876* se podobně jako Tér a další písničkáři omezil na stereotypní líčení mučení a různých podob násilné smrti křesťanů (polévání obětí smolou, stínání a řezání hlav, usmrcení pomocí bodáků, oslepečování, nabodávání na kůl, žhářství apod.). K tématu nepřinesl nic nového. Neuvedl ani skutečnost, že povstání bylo pokusem o dosažení nezávislosti, a z etnik zmínil pouze Srby, Turky a Čerkesy, nikoliv Bulhary. V jeho pojetí oběťmi masakrů byli křesťané, jejich protivníci *pohanští katanové*. Je příznačné, že autor do písni zakomponoval i zázrak a dětské oběti přirovnal k novozákonnímu vraždění nevinů: *Slyš outrpná duše lidská, připl[ul]o asi sto Turků do jedné obce křesťanské, dítky schytali, v skutku jich okolo třiceti padlo hořké smrti v oběti*

od sedmi let a níže, jak za času Ježíše. Na tento skutek ohavný nemohlo patřit nebe, v tu chvíli se zahalilo, vydalo blesk z nebe; hrom burácel, blesk se křížil, pět pohanských vrahů zabil, na místě jsou zůstali, jiní strachem prchali.

Pramenem pro autora písni byly bezpochyby články v novinách, jak o tom svědčí šestá sloka: *Opodál Nového Sela tlupa Čerkesů vpadá, muže křesťanské svázali, zavlékli do kostela; před oltářem všechněm hlavy co pilou odřezali, na místě je zanechali, jen posměch z toho měli*. Tento masakr je popsán v *Národních listech*, podle nichž vraždu 37 mužů v kostele spáchali Čerkesové. Zbývající vesničany v obavě před blížící se srbskou jízdou poté útočníci usmrtili dýkami, ves zapálili, v panice uprchli, a na místě dokonce zanechali část kořisti. Přestože Srbové neměli početní převahu, uprchlíky dohonili, ukořistili 14 koní a zajali devět Čerkesů, které následně oběsili.⁹³

Pravděpodobně stejnou událost zaznamenal Josef Kafka ze Semil, autor *Truchlozpěvu o hanebném počínání Turků ve válce slovansko-turecké*, když napsal, že *do jedné bulharské obce vtrhli zlí Čerkesové, schytali tam všechny muže, drží ti žoldněřové. Do chrámu ubožáci všickni byli vehnání, několika hlavy stáli, než přišli k potrestání. Tu dobu se v malém počtu povstalci k vesnici blížili, Čerkesové, jak je zhlídli, na útěk se dávali. Povstalci se hned za nimi na svých koních pustili a skorem všechny Čerkesy na stromy pověsili.*

Podobně jako jiní autoři, také Kafka čerpal údaje z tehdejších novin. V písni se neomezil pouze na tradiční líčení „tureckých ukrutností“. Za důvod balkánské krize označil dlouhodobý útlak obyvatel Bosny a Hercegoviny, kteří byli dohnáni ke vzpouře. Příčiny bulharského povstání Kafka neuvedl. V písni oslavil jako hrdinu srbského knížete Milana Obrenoviće (1854–1901, vládl v letech 1868–1889, od roku 1882 jako král), který s vojskem vytáhl na pomoc povstalcům (Černohorce, spojence Srbů, Kafka pouze zmínil). Zdůraznil také, že srbské vojsko mělo ve svém znaku kříž a důvěřovalo v pomoc Ježíše Krista a Panny Marie, což je možné vyložit jako reminiscenci na křížové výpravy. Píseň samotná začíná prosbou k Marii, aby požehнала bojovníkům s Turky, které *Bůh, co spravedlivý soudce potrestal hroznou válkou*.

Ve 12. a 13. sloce Kafka oslavil hrdinství bulharské dívky, která *v jedné ruce drží prapor, v druhé ruce svatý kříž, pod prapor svolává mužstvo, by svrhlo s sebe tu tíž. Mnoho set bojovníků tato dívka svolala, v rukou majíc křížek svatý, na nepřítel táhla. Ve velkých srážkách s Turky hrdinně bojovala, tak že armáda turecká k Trnavě [tj. patrně k městu Veliko Tarnovo] prchnula*. Tento příběh má racionální jádro, Kafka totiž s velkou pravděpodobností v písni oslavil učitelku Rajnu Georgievovou (1856–1917), která se zapojila do Dubnového povstání. Nebyl první autor, který

⁹¹ JEŽEK, Josef. *Prawdiwá pjsen o Tureckém powstánj. Přit.: Powstánj w Hercegowině a Bosně*. Praha: Jan Spurný, [1875]; *Prawdiwý přjběh w pjsen uwedený, který se stal roku 1860 v Turecké zemi, w kragině Syrské, genž tam ubozj křesťané od pohanů, tak ohawně a nelidsky zawražděny byly*. Jičín: F. J. Kastránek, 1860.

⁹² *Powstánj w Turecku. Přit.: Pjsen o turecké ukrutnosti, spáchané roku 1876*. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876]. Podobné vyznění mají i další tisky s totožným názvem, zmíněné v poznámce č. 86. Jejich pravděpodobně stejný autor text zčásti aktualizoval (např. v jednom z nich mezi povstalce zařadil i Černohorce), písni však obměnil. Ze všech verzí je zřejmé, že účastníky srbsko-černohorsko-turecké války a Dubnového povstání v roce 1876 považoval za povstalce, tj. Srbsko, Černou Horu i Bulharsko chápal jako součást Osmanské říše.

⁹³ *Nowá pjsen o ukrutnostech tureckých z powstánj r. 1876*. Chrudim: Stanislav Pospíšil, [1876]; VÁLEČNÁ ZVLČILOST 1876. Název vsi, v níž se masakr odehrál, v písni ani v novinách uveden není. Novo Selo je vesnice v severozápadním Bulharsku.

v kramářské písni zvěčnil dívku-bojovnici. Stejný motiv máme doložen také v tisku o 19leté dívce, mstitelce svého padlého milence, která v roce 1848 bojovala na barikádách a zemřela hrdinskou smrtí.⁹⁴

Další tisk s východní problematikou, nazvaný *Truchlivá píseň o ukrutnostech Turků, páchaných na křesťanech ve válce slovansko-turecké léta Páně 1877* se nezaobírá pouze masakry. Píseň pojal její autor Josef Chládek jako značně zjednodušené zpravodajství o rusko-turecké válce. Hrdiny pro něj byli ruský car Alexandr II., také černohorský kníže Nikola I. a rumunský kníže Karel I. (1839–1914, vládl od 1866, od 1881 jako král). Z jejich protivníků jsou v písni zmíněni turečtí vojevůdci Sulejman Paša (1838–1892) a Muktar Paša (1839–1919), který v roce 1875 potlačil povstání v Hercegovině.

Rozdělení rolí v písni je založeno na tradičním protikladu dobra a zla. Na straně jedné v roce 1877 bojovali hrdinní Rusové a Černohorci, na straně druhé Turci. Ti jen zřídka kdy vyhrávali a krom toho se dopouštěli válečných zločinů. Jejich oběti v Chládkově pojetí byli křesťané a zároveň *bratři Slované*. Ruského cara autor vylíčil jako dobrodince slovanských křesťanů, který podle Chládkova mínění *nechtěl děle na ty muka patřiti, sebral svoje velké vojsko, chtěje Turka zhubiti*.

Chládek ocenil, že Alexandr II., Karel I. a Nikola I. se zúčastnili vojenských tažení, zdůraznil také, že poddaní černohorského panovníka se vyznamenali hrdinskými skutky. Když totiž Sulejman Paša zaútočil na Černou Horu, tak *ženy, děti a mužové statečně se bránili a s pomocí boží svoji vlast nakonec zachránili*.

Je samozřejmé, že nelze srovnávat pokus Josefa Chládky informovat čtenáře o rusko-turecké válce s novinovým zpravodajstvím, z něhož bezpochyby čerpal údaje. Přesto lze říci, že Chládek byl do jisté míry objektivní. Ve své snaze popsat situaci na bulharském i asijském bojišti totiž nezastíral, že i Turci vyhrávali bitvy. Líčení bojů autor zahájil popisem, za jakých okolností Rusové přeplavali Dunaj u Svišťova, psal o obležení a pádu pevnosti Ardahan v Malé Asii, o obsazení průsmyku Šipka a o pozdější bitvě o tento strategicky významný průchod přes hřeben pohoří Stara Planina. Zmínil porážku Rusů u Plevna a turecký útok na Starou Zagoru, kde byli zmasakrováni tamní obyvatelé. Doložil další, tentokrát pro Rusy vítěznou bitvu u Plevna, také vstup Rumunů do války. Psal i o neúspěšném tureckém pokusu dobýt Černou Horu a o tom, jak Černohorci dobyli pevnost Nikšić a zahnali nepřátele do *jezerní kotliny*. Nakonec Chládek vylíčil také porážku Muktara Paši v bitvě u Karsu.

Není jistě překvapující, že autor se nepokusil o analýzu příčin a průběhu války, kterou konečnou Rusové se svými spojenci vyhráli až v roce 1878. Podobně jako další autoři, také Chládek vnímal úspěchy ruských a černohorských zbraní jako dar od Boha a Panny Marie, přímlyvkyně za balkánské křesťany.⁹⁵

V roce 1877 byla vydána *Píseň o rusko-turecké válce* od blíže neznámého Františka Jakla. Její faktografická hodnota, ve srovnání s Chládkovým tiskem, je však nevelká. Jaklovým cílem totiž nebylo pouze zpravodajství o vývoji na bulharské a asijské frontě. Hlavním motivem byla oslava Rusů a Černohorců jako hrdinů, ačkoliv druhým z nich Jakl paradoxně přiřkl vlastnosti v jiných tiscích přisuzované muslimům: *Černohorci boj zas započali, Turecku mnoho škod nadělali, Turkům hlavy uřezali, těla na bojištích zanechali. Jeden Turek z bojiště utikal, v tom mu Černohorec hlavu uťal, volal: Kamarádi milí, tohle jste, jak živi neviděli. Vojsko z Černé Hory výlet činí, Turkům mnohé vesnice plení, majetek jim odbírají a do Černé Hory vše zavážejí*.

Píseň začíná popisem překročení Dunaje ruskými vojáky a zničením tureckých lodí torpédy, končí zmíenkami o dobytí měst Suchumkale Turky a Ardahanu Rusy. O „tureckých ukrutnostech“ Jakl čtenáře kupodivu neinformoval. Z protagonistů války uvedl pouze cara Alexandra II. a generála Vissariona Vissarionoviče Komarova (1838–1908).⁹⁶

Ve sbírce KNM jsou také dochovány dvě různé verze *Písně o nynější válce rusko-turecké*, jejichž autorem byl opět František Jakl. První, kratší verze obsahuje 25 slok, druhá je rozšířena o čtyři další sloky a je dokladem aktualizace příběhu. Zatímco v první verzi autor psal o obležení Plevna, v druhé zaznamenal jeho dobytí v prosinci roku 1877 (obránci města Osmana Pašu označil za *udatného vůdce*).

Námětem obou verzí písně je, kromě líčení zvěrstev, oslava ruských a černohorských vojáků, také cara Alexandra jako spasitele balkánských křesťanů a zároveň dobrotivého „otce“ svých vojáků. Autorova úcta k ruskému mocnáři je dokumentována zejména na dvou událostech. Car se totiž osobně zúčastnil tažení a riskoval při tom svůj život, což František Jakl ocenil těmito verši: *Ruský císař jel sám k vojsku, by byl očitým svědkem těch strašlivých událostí, jak boje vedou s Turkem, ale když přetáhl přes Dunaj, to na půdu tureckou, od Turků ta puma padla na dva kroky od cára. Do země se zabořila, na kusy se roztrhla, cár ostal jak omráčený od té hromové rány, ale když se vzpamatoval, po svých plukách se ohlídal, pravil: „moje drahé děti, kolik vás uchvátila?“ Na to dostal za odpověď, že jsou všechny ve zdraví, buď Bohu čest a chvála, jen s kuráží na Turky!*

⁹⁴ KAFKA, Josef. *Truchlozpěv o hanebném počínání Turků ve válce slovansko-turecké*. Praha: Jan Spurný, [1876]; *Hrdinova milenka. Výgew z boge pro swobodu w Berljně dne 18. Března 1848*. S. 1.: s. n., 1848; blíže o Rajně Georgijevové a její účasti v povstání viz KRÁLOVNA BULHARSKÁ 1876.

⁹⁵ CHLÁDEK, Josef. *Truchlivá píseň o ukrutnostech Turků, páchaných na křesťanech ve válce slovansko-turecké léta Páně 1877*. Roudnice nad Labem: A. Mareš, [1877]. Ardahan a Kars jsou města v Turecku, Svišťov, Plevna (česky Plevno) a Stara Zagora se nacházejí v Bulharsku a Nikšić je druhé největší město v Černé Hoře.

⁹⁶ Jakl, František: *Píseň o rusko-turecké válce. (Přechod Rusů přes Dunaj)*. Praha: Jan Spurný, [1877]. Tisk ve zkratce zachycuje události z května a června 1877. Suchumkale je původní název abchazského města Suchumi. Výtisk dochovaný ve sbírce KNM obsahuje cenzurní záznam s datem 15. 9. 1877. Poslední sloku cenzor škrtnl, zní: *Seslal Bůh ochránce křesťanského, císaře Alexandra ruského, by osvobodil křesťany, aby je nemučil pohan žádný*. Také další Jaklův kramářský tisk k tématu balkánské krize prošel cenzurním řízením, tentokrát však cenzor k obsahu neměl námitek. Jedná se o prozaický text a píseň oslavující srbské bohatýry a zároveň popisující masakry spáchané muslimy. Příčinu krize autor značně zjednodušil, když psal o daňovém útlaku *slovanského národa*, do něhož zařadil *Srby, Bulhary, Boshany, Hercegovce, Černohorce a Rumuny*. Blíže viz JAKL, František. *Obsjrné popsání slovansko-turecké války*. Praha: Jan Spurný, [1877].

Prudký útok Rusi hnali, z moc děl na ně pálili, dva prápory, jinou kořist, Turci Rusům nechali.

Alexandr jako car Osvoboditel je v písni oslaven také v podobě úcty, které se mu dostalo ze strany obyvatel Bosny a Hercegoviny. Obdržel od nich totiž žádost, aby je vysvobodil z tureckého jha: *Bosňanský národ přednášel prosbu ruskému císaři, žádají s velikou touhou být pod mocí křesťanů, milostivý ruský císaři, na kolena padáme, vysvobod' nás z vazby Turků, za to my tě žádáme.* Této žádosti caru nebylo souzeno vyhovět, neboť jak známo, o pár měsíců později Bosnu a Hercegovinu obsadili Rakušané.⁹⁷

Podobné vyznění jako předchozí tisky má další zpravodajská píseň o rusko-turecké válce, k jejímuž autorství se přihlásil jakýsi Josef Port, smýšlením rusofil. V písni totiž oslavil cara Alexandra, který se svými činy zapsal do historie jako osvoboditel Slovanů z balkánského jha: *jméno císaře ruského, i jeho čin šlechtný, zůstane ve věrném srdci všem Slovanům památný.*

Tisk obsahuje mimo jiné popis přechodu ruského vojska přes Dunaj, zprávu o dobytí Karsu (s nelichotivou charakteristikou Muktara Paši) a popis bitvy o průsmyk Šipka, kde byli turečtí obránci obklíčeni a donuceni se vzdát. Nejvíce slok písni je věnováno obléhání Plevna, opakovaným pokusům o jeho dobytí a konečné rozhodující bitvě, završené tureckou kapitulací. Velitele města Osmana Pašu autor ocenil jako *rekovného válečníka*, slova chvály měl pochopitelně i pro jeho protivníky.⁹⁸

Kramářské písně o událostech let 1875–1878 od Téra, Jakla, Chládky a dalších autorů vykazují shodné rysy. Všichni autoři převzali starý motiv dobra a zla, dokumentovaný na protikladu křesťanství a islámu. Příčiny velké východní krize zúžili na útlak balkánských křesťanů, vyplývající z jejich nerovnoprávného postavení. Podoby tohoto útlatku chápali jednoduše jako beztrestné vraždění a daňové ožebračování křesťanů, které bylo příčinou vzpoury. Povstání a válečné konflikty na Balkáně písničkáři nevnímali jako boj za svobodu, popřípadě tuto skutečnost nepovažovali za důležité zmínit.

Autoři písní vyjadřovali sounáležitost s povstalcí, s nimiž je spojovala společná víra a společný slovanský původ, obojí však vnímali zjednodušeně. V jejich pojetí všichni balkánští křesťané byli původem Slované. Skutečnost, že většina z nich nebyli vyznání katolíci, nehrála roli.

Při popisech pronásledování a různých podob smrti křesťanů Těr a další autoři zachovávali tradiční schéma mučednické smrti. Muslimové své oběti usmrcovali nejružnějšími hrůznými způsoby, zároveň však chybí jakýkoliv náznak, že by se křesťané pokusili útočnickům bránit. Protivníci

křesťanů měli krvelačné sklony, byli zákeřní, lstiví a chamtiví, často vraždili, aby se mohli snáze zmocnit majetku obětí. Z kontextu vyplývá, že terčem perzekuce byli obvykle anonymní civilisté, také vrazi zůstávali beze jména. Pokud vůbec muslimové za své zlé skutky byli potrestáni, byla to obvykle zásluha povstalců či srbských nebo černohorských bojovníků, nezřídka vnímaných jako nástroj božího trestu („klasické“ zázraky se v těchto písních takřka nevyskytují).

Písničkáři rozvíjeli motiv slovanských junáků, za něž považovali zejména Srby, Černohorce a Rusy. Zároveň oslavovali slovanské panovníky, zejména šířili slávu cara Osvoboditele. Byl to právě Alexandr II., který podle nich přinesl spásu balkánským křesťanům.

Ohlasy okupace Bosny a Hercegoviny v kramářských písních

Jak známo, rusko-turecká válka byla v roce 1878 ukončena podepsáním předběžné mírové smlouvy v San Stefanu (nyní část Istanbulu). Její ustanovení byla v témže roce revidována Berlínským kongresem, který mj. dal Rakousko-Uhersku pravomoc okupovat Bosnu a Hercegovinu, která však oficiálně zůstala součástí Osmanské říše. Okupační vojska pod velením polního zbrojmistra Josipa Filipoviće (1818–1889) se setkala s odporem části tamního obyvatelstva a části turecké armády, která odmítla poslušnost sultánovi. Vojenská operace probíhala od července do září 1878.⁹⁹

Je přirozené, že také okupace Bosny a Hercegoviny vyvolala pozornost písničkářů. Autoři písní ve snaze včas reagovat na aktuální události přebírali údaje z dobových periodik. V téže době však byla vydána také *Nová píseň mládencům a pannám*, která je aktualizovaným vydáním tisku z konce 18. století. Ten byl napsán jako reakce na rusko-tureckou válku (1787–1792), do níž vojensky zasáhla také habsburská monarchie. Tiskař či spíše „autor“ v novém vydání nepatrně pozměnil obsah několika slok a radikálně zasáhl do sloky osmé. Zatímco v původní verzi se čtenáři dozvěděli, že Turek se třásl strachy před ruskou armádou, v novém vydání měl obavy před chrabrými Rakušany. O vítězství v obou verzích písni požádán Bůh, který císaře pána nadal milostí. Odpověď na nabízející se otázku, zda Bůh bude (ne)milostivý i k vojákům a dopřeje jim v Bosně a Hercegovině hrdinskou smrt, či naopak zachování života, zůstala pro čtenáře nezodpovězena.¹⁰⁰

Již zmíněný Josef Chládek byl autorem dvou kramářských písní s námětem okupace Bosny a Hercegoviny. V obou tiscích zdůraznil, že *zeměpána rakouského všechny státy žádaly, by obsadil zemi Bosnu, by tam zmatky přestaly.*

⁹⁷ JAKL, František. *Píseň o nynější válce rusko-turecké*. Praha: Jan Spurný, [1877]; citováno z delší verze. Turecký vojévůdce Osman Paša (1832–1900) dokázal Plevno bránit takřka pět měsíců proti přesile ruského a rumunského vojska. Pád města v prosinci 1877 je hodnocen jako konečný zvrát ve válce v neprospěch Turků (brzy poté do války vstoupili Srbové); verše o prosbách obyvatel Bosny a Hercegoviny, adresovaných Alexandru II., upomínají na známou mešní píseň *Bože, před Tvou velebností na kolena padáme*.

⁹⁸ PORT, Josef. *Píseň o rusko-turecké válce. (Od přechodu Dunaje až do pádu Plevna a zajetí celé armády turecké v Šipkém průsmyku)*. Praha: Jan Spurný, [1878].

⁹⁹ Podrobně viz FUCÍK 1998; k tématu viz také: HAVEL 2005, který uvádí, že boje probíhaly až do října 1878 (s. 42). K dějinám Bosny a Hercegoviny podrobně viz HLADKÝ 1996.

¹⁰⁰ *Nowá píseň mládencům a pannám*. Jindřichův Hradec a Tábor: Alois Landfras a syn, s. a.; *Nowá Pjseň [sic!] o wogně*. Praha: František Průša, s. a. „Autor“ aktualizované verze kupodivu nepozměnil čtvrtou sloku, v níž zaznívá výčitka, že rodiče vychovali své děti, které jim měly být [ve stáří] oporou, avšak místo toho byly odvedeny do války.

Hercegovinu by taky obsadil on svými pluky, v zemi pokoj sjednal. Pověření rakouského císaře udělat pořádek v Bosně a Hercegovině a zároveň ochránit tamní křesťany před *po-hanskými vrahy* Chládek vnímal jako zcela legitimní důvod k okupaci země (tento termín však nepoužíval).

Obě písně mají zpravodajský charakter, jen jedna z nich však podrobněji uvádí jednotlivé události z rakouského tažení. Obsahuje informace o konkrétních bitvách, kupříkladu v 16. sloce autor oslavil hrdinství jičínského pluku *Nobili* v souvislosti s obsazením bosenského města Trebinje. Mnoho prostoru v obou písních je věnováno obětem „tureckých ukrutností“, kterých se vůči raněným a zajatým rakouským vojákům dopouštěli povstalci. Za zločin autor považoval také „necivilizovaný“ způsob boje odbojníků, když napsal, že *u Maglaje bylo vojsko povstalci přepadeno, na sedmdesát husarů úkladně zastřeleno. Všem hlavy tam usekali, ruce nohy zutínali, hrůzou každý trne.* Z kontextu vyplývá, že povstalci byli muslimové, křesťanští obyvatelé Sarajeva totiž po dobytí města rakouské vojáky slavně uvítali, zároveň provolali slávu císaři. Dárcem vítězství rakouských zbraní byl Bůh.¹⁰¹

Poněkud jiné vyznění má další píseň o tažení do Bosny a Hercegoviny, tentokrát od Josefa Porta. Také on zdůraznil, že *pokoje milovný mocnár* poslal vojsko, aby obyvatelé Bosny a Hercegoviny zbavil otrockých pout, zmínil ukrutnosti na rakouských zajatcích a oslavil české pluky, které *proti Turkům v ohni stály, jako lvové pro vlast bojovaly.* Skutečným hrdinou pro autora byl baron Filipović, opěvovaný jako skvělý vojevůdce, který dal bombardovat město Sarajevo, díky čemuž tam padaly a hořely domy, rozkázal zastřelit každého, u něhož byla nalezena zbraň, a nechal odsoudit a za městem na stromě pověsit vůdce buřičů. Za slavné dobytí Sarajeva byl *statný rek* Filipović vyznamenán zlatým křížem od císaře pána.

Skvělé vojenské úspěchy Josipa Filipoviće a českých a rakouských pluků měly však pro (některé) vojáky nepřijemné důsledky, které Port před čtenáři kupodivu nezamlčel. Píseň zahájil oslavou a ukončil nářkem: *Bojiště krví zbarvené, mrtvolky na něm složené, to jest obraz hrůzoděsný, kterak válka činí lid nešťastný. Srdcelomný nářek slyším, když se k bojišti přiblížím, jak ranění nařikají, v bolestech se smrti zápasejí. Kde jsi matko, kde jsi otcé? Tak volá syn na rodiče, který na bojišti leží, k němuž se neúprosná smrt blíží. Darma bude mnohá máti na svého syna čekati, který v daleké cizině odpočívá v chladném lůnu země.* Válka v Portově pojetí byla zlem. Když i přesto byla zahájena, bylo třeba ji pokud možno vítězně ukončit a zajistit tak zemi mír.¹⁰²

Zčásti podobné vyznění má také *Píseň věnovaná padlým vojínům v Bosni*, k jejímuž autorství se v 10. sloce přihlásil

blíže neznámý Václav Rejniš *od dvanáctého praporu*, účastník bosenského tažení. Autor na rozdíl od Josefa Porta kladl důraz na hrdinství obyčejných vojáků v bojích u Bihače a *Pečín*u, Filipoviće nezmínil. V osmé sloce bezelstně seznámil čtenáře s praktickými důsledky rakouského tažení, když napsal: *Ó, jaké to podívání na bosenskou krajinu, všecko mají vypálené, teď hledaj' domov svůj; nemůžou vlastní poznat, vše tak jinak vypadá, všecko je tam vypáleno, v popel obráceno.* Píseň Rejniš zakončil vzpomínkou na padlé kamarády a výzvou čtenářům, aby se modlili za jejich duše.¹⁰³

Nejvíce kramářských písní s bosenskou tematikou ve sbírce KNM je věnováno tématu odchodu vojáků na bosenské bojiště a jejich tragickému osudu. Soudě podle počtu různých vydání, nejoblíbenější byla anonymní *Nová píseň pod názvem „Nářek záložníků“*, začínající slovy *Přišla přežalostná doba na nás, musíme opustit svůj domov zas, v němž jsme žili spokojeně, musíme vše zanechat a jít do boje.* V prvních slokách je vylíčeno *přesmutné loučení* rekrutů s manželkami a dětmi, v dalších autor zmínil dobytí Sarajeva, kde byla *zem zbarvena krví křesťanů a pohanů*, protivníky Rakušanů považoval za *turecké psy*. Nejvíce prostoru autor věnoval údělu mnohých vojáků a nářku pozůstalých: *Pan doktor prohlížeje jeho ránu, neznal již žádného z kamarádů, to poslední slova byly, má manželka, mé dítky rozmilý. Poslal vám poslední pozdravení, když se na bojišti válel v krvi, já jsem jej odnes na stranu, obvázal na prsou jeho ránu. Šešlo se pár českých kamarádů, vykopali jsme jim v poli jámu, do ní jsme je položili, spolubojovníky oplakali.*¹⁰⁴

K tématu bosenské okupace byla několikrát vydána (i dlouho po událostech roku 1878) *Truchlivá píseň pod názvem: „Hrob v Bosně“*. V některých vydáních je jako její autor uváděn jakýsi Ladislav Hájek, jiná vydání jsou anonymní. Tragickým hrdinou písně je český voják, bratr vyprávěčky příběhu, který v daleké Bosně přišel o život.

Mohu se jen domnívat, proč tato tklivá píseň byla pro čtenáře natolik zajímavá, že se dočkala několikerého vydání. Možným důvodem bylo v textu zdůrazněné české vlastenectví a skutečnost, že daleko od domova umírali mladí lidé. Přestože se Hájek nevyjádřil otevřeně, je možné domyslet si, že jejich smrt byla zbytečná. Z textu cituji třetí a čtvrtou sloku: *Když do války šel, louče se s námi, skrývati se chtěl svými slzami, tiskna matinku starou ubohou v horoucí náruč svou. A když nás zulíbal, smutně se zahleděl, jako by svůj osud v duchu napřed věděl, řka, kdybych nepřišel, na mne pamatujte aspoň krátkou modlitbou! Když zvěst' truchlivou psaly noviny, že již on není mezi živými, ztratit život svůj v boji za svou vlast', ach, kdo popíše tu strast'. Otcí milému se rozum nad tím zvrátil a máti ubohou žal do hrobu sklátil,*

¹⁰¹ CHLÁDEK, Josef. *Truchlivá píseň o ukrutnostech Turků v povstání Bosny a Hercegoviny leta Páně 1878*. Praha: Jan Spurný, [1878]; tentýž: *Truchlivá píseň o hrozném povstání a krveprolití v Bosně a Hercegovině leta Páně 1878*. Roudnice nad Labem: A. Mareš, [1878], citováno z tohoto tisku; pátá eskadrona husarského pluku číslo sedm se po průjezdu městečkem Maglaj dostala do prudké palby povstalců, která donutila husary k návratu. V Maglaji, jehož obyvatelé původně husary vítali, našli jezdcí zatarasenou cestu a snesla se na ně sprška střel z oken a střech. Několik desítek vojáků nalezlo v pasti smrt. Hovorová čeština dodnes připomíná tuto tragédii termínem „maglajz“ (HAVEL 2005, s. 42).

¹⁰² PORT, Josef. *Nová píseň z bojiště v Bosně a Hercegovině, roku 1878*. Praha: Jan Spurný, [1878].

¹⁰³ REJNIŠ, Václav. *Píseň věnovaná padlým vojínům v Bosni*. Mladá Boleslav: Josef Vávik, [1878]. Autor o sobě prozradil, že byl veteránem z bosenského tažení jako voják 12. praporu (patrně myslivců) a bydlel v mladoboleslavském okrese. Pevnost „Pečín“ se mně nepodařilo identifikovat (z kontextu vyplývá, že boje se odehrály v okolí obce Bosanska Krupa).

¹⁰⁴ *Nová píseň pod názvem „Nářek záložníků“*. Praha: Jan Spurný, [1878]; podobné vyznění má *Pjseň z Bosny se wracegicjch wogjnů*. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1878], jejíž autor převzal a mírně upravil většinu slok z „Nářku záložníků“. V poslední sloce je uveden pravděpodobně fiktivní autor *žínist rezervní Křivánek*.

*jenom já jediná slze pro něj roním, pro tu duši upřímnou!*¹⁰⁵

V českém prostředí měly dlouhou tradici kramářské písně s tématem lásky, loučení milenců, vojenského živobytí a smrti. Tyto tisky sice nemají zpravodajský charakter, některé z nich však obsahují ohlasy bosenského tažení. Uvedu jen několik příkladů.

Nová píseň pro mládenci a panny, který do Bosny táhli a s milenkami se loučili je v rozporu s názvem nejen odkazem na okupaci v roce 1878, ale také na bitvu u Hradce Králové v roce 1866. Vyznění písně je optimistické: přestože milence válka načas rozdělila, ani jeden z nich si nepřipouštěl možnost, že by se již nikdy neshledali. Naopak, Nanynku i jejího mládence posilovala víra, že jejich láska bude po návratu milého z daleké Bosny završena stavem manželským.¹⁰⁶

Zcela jinak téma loučení Nanynky s jejím milým odvedeným do Bosny pojal blíže neznámý autor Josef Hadra. Když milenec Nanynky narukoval, ona *promluvit nemohla, jen zaplakala*. Její zlé tušení se vyplnilo, neboť milému koule urazila ruku a on posléze zranění podlehl.¹⁰⁷

Poslední tisk s bosenskou tematikou, na který upozorňuji, vypráví o lásce takřkajíc až za hrob. Milenec své dívce přikázal, aby na něj čekala tři roky, a slíbil jí, že po návratu z Bosny se s ní ožení. K tomu však nedošlo. Mladík v Bosně onemocněl, zemřel a třetího dne poté se své milé zjevil jako duch či umrlec. Následně *časně z rána při svítání* hrobník spatřil na hrobě klečet mrtvou dívku: *ona nahoře, on dole, podávali ruce sobě, ruce sobě podávali, stav manželský slibovali*.¹⁰⁸

Hercegovské a druhé krivošijské povstání, jejich ohlasy v kramářských písních

Pacificace Bosny a Hercegoviny v roce 1878 nebyla trvalá. Podle Miroslava Šestáka *odpor obyvatelstva neutlumily ani proklamace, slibující zajištění bezpečnosti osobní a majetku, náboženské a národnostní rovnoprávnosti, ani snahy opřít se v duchu zásady divide et impera o katolickou (chorvatskou) část obyvatelstva, získat na svou stranu bohaté moslimské [sic!] feudály a zejména zabránit spolupráci mezi moslimy a pravoslavnými Srby*. Záhy se projevil tendence minimalizovat suverenitu Turecka nad Bosnou a Hercegovinou a ignorovat ujednání o dočasném charakteru okupace. Rozbuškou k dalším nepokojům bylo začlenění území do celního a daňového systému monarchie a zejména vyhlášení branného

zákona pro Bosnu a Hercegovinu v říjnu 1881, který zaváděl vojenskou povinnost a podle potřeby armádní službu i mimo hranice země (zákon se týkal také křesťanů, kteří byli v době turecké nadvlády vojenské služby ušetřeni).

Signálem k povstání v Hercegovině proti okupačním silám byl úspěšný přepad četnických kasáren v Ulogu v jižní části země v lednu 1882. Do února mělo povstání ofenzivní charakter, povstalci dokonce vytvořili vlastní vládu. Později byli rebelové zatlačeni do defenzivy a do dubna bylo povstání rakouskými vojsky potlačeno. Do vlastní Bosny se vzpoura i přes oprávněné obavy nakonec nerozšířila.¹⁰⁹

Důležitým faktorem, který ovlivnil situaci v Hercegovině, bylo povstání v sousední Krivošiji (1881–1882), kde branný zákon, vyhlášený v červenci 1881 pro Dalmácii, byl popřením výsledků vzpoury v letech 1869–1870. Zatímco první povstání bylo uzavřeno kompromisem, toto skončilo v březnu 1882 porážkou rebelů. Velká část obyvatelstva Krivošije se vystěhovala do Černé Hory.¹¹⁰

Jako bezprostřední reakce na události v Krivošiji a v Hercegovině v roce 1882 byly napsány dvě kramářské písně. Jejich výpověď je podobná tiskům o událostech roku 1878. Také v těchto písních se ozývají na straně jedné nářky, zejména nad rozkazem táhnout do boje, na straně druhé optimistická víra ve vítězství rakouských zbraní.

Píseň o povstání v Bosně a Krivošiji má zčásti pesimistické vyznění. Čtenáři se z tisku dozvěděli, že *když jsme tu v Čechách byli, dobře jsme se zde měli, vojanské živobytí v radosti užívali. Ale tu rozkaz přišel, by každý do Bosny šel: že mnohý voják chudý nerad jest to uslyšel*. Nechť k vojenskému tažení byla namísto, neboť mnozí povstalci, také *mnohé dívky mladé s handžárem*, se odmítali vzdát. V daleké zemi, *než však pokoj byl, tu mnohý voják zkusil více než každý ten kůň, který dost tahat musil*. I přes všechny útrapy a oprávněné obavy nejenom ze smrti v boji (vzbuřenci mrzčili a vraždili zajatce) nakonec byly povstalecké skupiny přece jenom poraženy.¹¹¹

Jiné motivy rozvíjí *Píseň o povstání v Krivošiji*, která je oslavou rakouské armády a Rakouska vůbec: *Slavná naše monarchie můžeš nad tím hrdat být, že si mohla tolik sborů všeho druhu sem vsadit. Sláva Čechům a Rakousku od každého vzdávaná, že sem tolik tisíc vojska statečného zaslala. Neb se tu samé vraždy a neplechý konaly, co jim nyní Rakušané bez prodlení zrušili*.¹¹²

Další tisk, na který poukazují, nevznikl jako bezprostřední

¹⁰⁵ HÁJEK, Ladislav. *Truchlivá píseň pod názvem: „Hrob v Bosně“*. Praha: Jan Spurný, s. a.; tématům loučení rekrutů se svými blízkými, případně i vojenskému tažení a smrti v daleké zemi se věnují i další kramářské tisky ve sbírce KNM, jejichž vyznění je v podobném duchu jako „Hrob v Bosně“, jmenovitě *Píseň vojína k návratu z Bosny a Hercegoviny do rodilé země České*. Praha: Jan Spurný, [1878] a *Nowá píseň Truchlivé a žalostné loučení rodičů, žen a dětí, pro nowé bojovníky proti nepřátelům*. Mladá Boleslav: Josef Zvíkl, [1878].

¹⁰⁶ *Nowá píseň pro mládenci a panny, který do Bosny táhli a s milenkami se loučili*. Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a.

¹⁰⁷ HADRA, Josef. *Nowá píseň pro mládenci a panny*. Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a.; smrt milého v Bosně je námětem také dalšího kramářského tisku, nazvaného *Píseň. I. Chaloupka nízká. II. Korálky*. Praha: Jul. Janů, s. a.

¹⁰⁸ *Nowá píseň pro mládenci a panny*. Praha: Jan Spurný, s. a.; podle branného zákona z roku 1868 trvala povinná vojenská služba u pozemního vojska tři roky.

¹⁰⁹ ŠESTÁK 1982, s. 375–376; podrobněji o vojenských operacích v roce 1882 viz FUČÍK 1998, s. 58–60; k tématu dále také HLADKÝ 2001.

¹¹⁰ K tomu viz zdroje zmíněné v poznámce č. 109. Dále také: VÍTEZSTVÍ NAD KRIVOŠIJÍ 1882. Tento článek a další příspěvky v *Národních listech* k povstání v Krivošiji a Hercegovině byly soudem shledány závadnými. Jejich zveřejnění bylo označeno za zločin rušení veřejného pokoje a za přečin proti veřejnému pokoji a řádu. Bylo proto nařízeno zabavení všech výtisků čísla 72 a *zmaření výtisků zabavených*. Podrobně zdůvodnění rozsudku: JMÉNEM JEHO VELIČENSTVA 1882. K vystěhování obyvatel do Černé Hory a k otázce možné kolonizace Krivošije přinesly údaje POLITICKÉ ZPRÁVY 1882.

¹¹¹ *Píseň o povstání v Bosně a Krivošiji*. Jindřichův Hradec: Alois Landfras–syn, [1882].

¹¹² GRUNDOVÁ, Marie. *Píseň o povstání v Krivošiji*. Praha: Jan Spurný, [1882].

ohlas balkánských událostí. *Nejnovější vojenská píseň* byla vytištěna až někdy po roce 1890, kdy v Praze působil knihtiskař Julius Janů. Tisk je pozdním ohlasem na povstání v Hercegovině. Autor se stylizoval do role zraněného vojáka, který své těhotné milence sliboval, že po návratu do vlasti se s ní jistojistě ožení.

Patrně v rozporu se skutečností autor tvrdil, že povstalcům poskytli pomocnou ruku *junáci Černogorci*. Přestože v textu jsou narážky na konkrétní boje, výpovědní hodnota tisku spočívá spíše ve skutečnosti, že autor nepovažoval za nutné se vůči povstalcům nepřátelsky vymezit a navíc zdůraznil, že Hercegovina byla zemí junáků.¹¹³

Někteří autoři zachycující události na Balkáně před jednáním Berlínského kongresu se sice nevyjádřili otevřeně, přesto slovanským bratrům na jihu přiznávali právo na svobodu. Ti totiž bojovali s „pohany“, kteří je po staletí utlačovali. V případě okupace Bosny a Hercegoviny v roce 1878 a povstání v roce 1882 tomu tak již obvykle nebylo. Písníkáři totiž převzali tradiční pojetí rebelie jako porušení přirozeného řádu.

Autoři písní však pro buřiče nenalezli slova porozumění také z jiného důvodu. Povstalci se totiž vzepřeli císaři. Snažili se mu znemožnit, aby se ujal svého úkolu nastolit v Bosně a Hercegovině, také v Krivošiji, právo a pořádek, které však autoři písní chápali zjednodušeně: úkolem panovníka bylo především zajistit ochranu křesťanů před muslimy.

V souvislosti s tím je třeba zdůraznit, že autoři písní zamlčeli skutečnost, že do povstání se zapojili i pravoslavní křesťané (zejména Srbové) a Židé.¹¹⁴ Je sice pravdou, že nikdo z autorů otevřeně nezdůraznil „pohanský“ původ rebelů, popisy ukrutností vůči rakouským vojákům však tuto skutečnost čtenářům naznačovaly, neboť kdo jiný než „Turek“ byl v tradičním pojetí svojí podstatou ukrutník. Této tezi nasvědčuje i skutečnost, že nikdo z autorů nezdůraznil slovanský původ velké části obyvatel pacifikovaných zemí. Skutečnost, že Krivošije a Hercegovina písníkářům prakticky splyvala v jedno území, napovídá, že představy autorů o Balkánu byly i nadále značně zkreslené, a to i přesto, že zdrojem informací jim byla dobová média.

Vzhledem k tomu, že v Bosně a Hercegovině, také v Krivošiji, umírali rakouští, a tedy i čeští vojáci, také tato skutečnost vyvolala odezvu písníkářů. Jejich reakce na válečná tažení se pohybují od truchlení nad padlými či zmračenými po nekritické nadšení z úspěchů rakouské armády. S tím souvisí také důraz na to, že podle některých autorů Češi na Balkáně bojovali za císaře a zároveň za vlast.

Koloniální expanze, fanatismus buřičů a idea pokroku a civilizace

Je důležité si uvědomit, že nejenom autoři kramářských písní při popisu událostí v letech 1878 a 1882 převrátili role

Obr. 4. Píseň o povstání v Bosně a Krivošiji. Jindřichův Hradec: Alois Landfras-syn, [1882]. Foto: KNM.

agresora a oběti. Zatímco písníkáři rozvíjeli motiv „turecké ukrutnosti“, jiní autoři odpor proti okupantům zúžili na „fanatismus“ buřičů, podněcovaných tureckou vládou. Vzhledem k tomu, že „turecká ukrutnost“ a fanatismus se navenek projevovaly stejně, dá se říci, že písníkáři i „seriózní“ autoři a novináři vlastně uvažovali obdobně.¹¹⁵

Kupříkladu Ignát Hořica (1859–1902), důstojník, později novinář a mladočeský politik, byl autorem posmrtně vydané vzpomínkové knihy *Smutné i veselé z Bosny a Hercegoviny*. V ní, zejména v kapitole nazvané *Něco o fanatismu*, nezastíral negativní důsledky tažení. Na konkrétních příkladech doložil, že rakouští vojáci se vůči poraženým ne vždy chovali civilizovaně. Takové chování však Hořica omlouval právě fanatismem povstalců a následnou odvetou za jejich zločiny: *Mladistvý kadet zastavil se u dvou těžce raněných. Na zemi ležel hoch as čtrnáctiletý. Koule zachytila ho ze strany a rozvěřela mu břicho. Vedle něho seděl stařec as sedmdesátiletý s dlouhým, bílým vousem. Z rozhalených prsou valila se mu krev. Stařec si položil hlavu hochovu do klína a stíral*

¹¹³ J. V. M.: *Nejnovější vojenská píseň*. Praha: Jul. Janů, s. a.; kramářské písně tištěné Juliem Janů nejsou nikdy datované. Janů získal tiskárnu v roce 1890. Viz VĚSTNÍK ŽIVNOSTENSKÝ 1890.

¹¹⁴ Josef Fučík psal, že v *neorganizovaných bandách* [povstalců] bojovali muslimové i křesťani. Při popisu střelných zbraní rebelů zmínil také Židy (FUČÍK 1998, s. 44 a 45). Naopak Ladislav Hladký tvrdil, že když národní vláda v Sarajevu vyzvala příslušníky všech konfesi k odporu proti okupantům, tak na výzvu reagovali *víceméně pouze muslimové* (HLADKÝ 2001, s. 276).

¹¹⁵ O fanatismu povstalců, často nepravdivě ztotožňovaných pouze s muslimy, také o neochotě Turků „civilizovat se“ po evropském vzoru, přinášely zprávy rovněž dobové noviny. Viz například články SEBEKLAM 1878 a OKUPACE 1878.

umírajícímu pot, klidně, na pohled bez pohnutí. Kadet, sotva před měsícem ze školy vyšlý, také trochu básník, až se zachvěl. V tom však staroch bleskurychle vytrhl z pasu bambitku, rána zahoukla, a mladistvý kadet klesl mrtev k zemi. Naši vojáci vztekem až plakali, starocha rozbodali, hochovi hlavu rozbili – válka je zlá věc. Země nedotčená pokrokem rodila náboženské fanatiky se sklony k násilí a odporem k „výdobytkům civilizace“, které jim přinášeli právě rakouští vojáci. Podle Hořice *vojna nerovných je strašnější, krutější než vojna kulturně stejně pokročilých. Tu fanatismus a ukrutenství, tam zuřivá odvěta – ukrutenství. Však pamatujete ještě, že sedlák bosenský, jedině sekerou ozbrojený, vrhl se na prapor pěchoty. Smáli se mu, ale on divoce bušil kolem sebe ... Bránil se a bojoval jak uměl. Nerozuměl než násilí, jako všichni jeho sourodáci.*¹¹⁶

Stojí za zmínku, že podobným způsobem jako Hořica uvažovali také stoupenci „koloniální ideje“. I oni poukazovali na civilizační rozdíly mezi pány a podrobenými a odpor proti koloniální nadvládě často ztotožňovali s fanatismem.

Tato tendence je doložitelná dokonce i v literatuře pro děti a mládež. Z tohoto hlediska je zajímavá kniha *Povstání divochů na ostrově Jávě* od rakouského vojáka a spisovatele Philippa von Körbera (1812–1861), která pojednává mj. o tzv. jávské válce v letech 1825–1830. Označuje se tak povstání proti nizozemské nadvládě, které mělo charakter partyzánské války. Domorodci, vyznáním muslimové, bojovali pro Evropany neobvyklým způsobem, jak to dokládá i titulní strana, na níž je vyobrazen polonahý rebel, skákající ze stromu a útočící na vojáka. Povstalci totiž jako dobří znalci jávské přírody skutečně napadali kolonizátory ze zálohy. Nakonec však byli obklíčeni a v rozhodující bitvě je Nizozemci pobili. Zajatci byli přivázáni k bambusům a po marné snaze přimět je k prozrazení úkrytu jejich druhů byli následně popraveni. Zbývající buiči posléze kapitulovali.

Nebylo jistě náhodou, že autor vzbouřence považoval za necivilizované divochy, fanatiky, kteří jako úkladní vrazi nakonec dostali to, co si zasloužili. Přestože Körber prostřednictvím vypravěče příběhu, někdejšího ranhojiče Hallera, popravu zajatců označil za *hnusné divadlo*, v knize chybí jakýkoliv náznak kritiky koloniálního panství. Budeme-li číst „mezi řádky“, nadřazenost „kulturně vyspělých“ kolonizátorů vůči podrobenému obyvatelstvu je v knize zvyrazněna na příkladu lékaře doktora Holbeina, který svou manželku a děti poučil, že na Jávě nikdo z Evropanů nechodí pěšky, neboť ti by tak byli sníženi v očích domorodců. Z podobných důvodů doktor Holbein domorodcům zásadně tykal.¹¹⁷

Tzv. civilizační rozdíly často sloužily novinářům a publicistům jako ospravedlnění územní a koloniální expanze. Když kupříkladu Rusové dobývali Střední Asii,¹¹⁸ novinář, spisovatel a mladočeský politik Servác Heller (1845–1922), smýšlením rusofil, tuto skutečnost uvítal. V roce 1888

v časopise *Květy* nadšeně referoval o civilizačním úsilí Ruska v Turkmenistánu a dalších částech Střední Asie. Heller čtenáře informoval mj. o stavbě Zakaspické železniční dráhy, *skvělém vítězství civilizace, nesmírném pokroku naší doby*, psal také o významu petrolejových pramenů a zmínil *hojně poklady minerální*, také vyzdvihl ruský obchod a ruskou podnikavost.

Do protikladu k „ušlechtilým“ pohnutkám Rusů v jejich dobovačném úsilí postavil Heller mervské Turkmeny, které vylíčil především jako lenochy, kteří se štítí práce, chamtivce a zloděje, bývalé loupežníky, nájezdníky a únosce žen a dívek. Psal o *nejzapadlejších peleších asijského barbarstva*, o *zpupnosti barbarů* v souvislosti s jejich marnou snahou ubránit se dobyvatelům, a dokonce tvrdil, že všechny války se středoasijskými národy byly Rusku vnuceny a ruské vojsko bojovalo v sebeobraně. Když Rusové později přece jenom začali útočit, byla to, dle Hellera, spravedlivá odplata za nepřátelské skutky „barbarů“.

Heller v článku citoval okružní nótu knížete Alexandra Michajloviče Gorčakova (1798–1883) z roku 1864, s jejímž svérázným zněním se zjevně ztotožnil. Podle této nóty Rusko jako civilizovaný stát muselo získat převahu nad svými sousedy, a to v zájmu bezpečnosti hranic a obchodu. Dosáhnout této bezpečnosti šlo jediným způsobem: odrazit kořistnické nájezdy sousedních národů a následně si tyto „barbary“ podřídit. Poté však vždy nastala ruskému státu povinnost své nové obyvatele chránit před jejich stejně necivilizovanými sousedy, a právě proto Rusové museli organizovat další a další výboje. Nešlo jim tedy o nic jiného než o blaho příslušníků podrobených národů, kteří však nutně museli být „zcivilizováni“. Jen tak se mohli stát plnohodnotnými občany své nové vlasti.¹¹⁹

Dalším českým stoupencem a obhájcem koloniální expanze byl Jiří Stanislav Guth-Jarkovský (1861–1943), píšící mj. pod pseudonymem Gaston Humbert, který ve svých dílech, na rozdíl od Hellerova článku o Turkmenech, znamenal dojmy ze svých cest. Navštívil mj. francouzskou kolonii Alžírsko, které popsal z nejrůznějších úhlů pohledu.

Na příkladu alžírského území Mitidža (Mitidja) Guth-Jarkovský zaníceně oslavil kolonizační úsilí Francouzů. Právem psal o tom, že tato oblast, *dříve hrob, dnes živitelka francouzských kolonistů*, byla zušlechtěna Francouzi, kterým se podařilo z drsné krajiny vytvořit úrodnou pláň, poskytující obilí, ovoce a zeleninu. *Heroický houftec kolonistů* podle autora bojoval, a nakonec vyhrál nad přírodou i lidmi. Osadníci, jimž *smrt koukala z očí*, museli spát a chodit s puškami, museli čelit divé zvěři i původním obyvatelům Alžírka, také nepřizní osudu, kdy *nebohé francouzské duše* umíraly na tyfus, horečku a úplavici.

Guthova návštěva Alžírka zavdala důvod k sepsání vzpomínkové knihy *Na pokraji Sahary*, v níž autor mj. věnoval mnoho prostoru poslednímu beji (místodržícímu),

¹¹⁶ HOŘICA 1909, s. 45 a 47.

¹¹⁷ KÖRBER 1879. Kniha vyšla v edici Zábavy pro mládež, č. 7; podrobněji o povstání, které bylo vedeno pod heslem džihádu, tj. svaté války proti nevěřícím, viz DUBOVSKÁ – PETRŮ – ZBOŘIL 2005, s. 218–221.

¹¹⁸ K tomu viz VLČEK 2001.

¹¹⁹ HELLER 1888; kniže Gorčakov byl ruský ministr zahraničních věcí, později také kancléř. Merv bylo oázové město v Turkmenistánu, které Rusové ovládli v roce 1884 (město nyní už neexistuje); k tématu viz také krátký článek RUSOVÉ V ASII 1884. Anonymní autor *Turkomany* označil za *lupiče nebezpečnějšího druhu* a tvrdil, že Rusové proti nim vytáhli, aby jim jejich řemeslo překazili. *Podaří-li se jim tyto divoké syny pouště zcivilizovat, vykonají zajisté veliký kus kulturní práce.*

kteřý kdysi ovládal alžírské město Konstantina (Constantine) a stejnojmennou provincií. Jmenoval se Hadži Ahmed Bej (v textu *Hadži-Achmed*, asi 1784–1850). Guth-Jarkovský o něm shromáždil rozmanité historiky a vylíčil jej jako orientálního despotu, který zneužíval svoji moc. Byl rozmařilý, krutý, nechával věznit, popravovat a vraždit ty, kteří se mu znelíbili, stavěl honosný palác a vydržoval si harém.

V roce 1837 (jinde Guth nesprávně uvedl rok 1838) po delším obléhání Francouzi dobyli Konstantinu. Hadži Ahmed utekl a postavil se do čela hnutí odporu proti francouzské nadvládě. Teprve v roce 1848 kapituloval a až do své smrti byl internován v Alžíru.

Vypravování o „heroických osadnících“ i o posledním konstantinském beji má společné rysy. Oba příběhy jsou totiž dokladem, že Guth-Jarkovský (záměrně?) ignoroval fakta, popřípadě zcela nepochopil situaci v Alžírsku. Před čtenáři totiž zatajil způsob, jakým Francouzi upevňovali v kolonii svoji moc.

V době příchodu Francouzů vládly v Alžírsku stále ještě feudální vztahy. To znamená, že půda nebyla zemědělci vlastněna, ale byla jim propůjčována jejich lenními pány. Francouzi velkou část této půdy jednoduše zabrali a nabídli ji na volném trhu investorům. Nejúrodnější půda, původně patřící bejům, připadla do přímé správy Francii, která ji posléze rozdělovala mezi osadníky (tzv. kolóny). Kromě toho Francouzi v roce 1881 v zemi zavedli zákonodárství určené speciálně pro muslimy a de facto také rasovou segregaci. Při potlačování všemožných povstání se samozřejmě i oni dopouštěli zločinů.

I přes všechny tyto doložitelné skutečnosti Guth-Jarkovský vyjádřil údiv nad tím, že odbojný bej si i po ztrátě mocenského postavení dokázal udržet vliv a organizovat protifrancouzské povstání: *člověk by myslel, že domorodci Francouzům kolem krku padnou, když je zbaví takového netvora, jakým byl Hadži-Achmed, a když jim ještě k tomu přinesou pěknou civilisaci. Ale podivno, že ani dnes, po tolika letech věci nejsou docela v pořádku, třeba že Francouzové počínají si vůči domorodým s velikým taktem.*¹²⁰

Mohlo by se zdát, že rusofilství Serváce Hellera a frankofilství Jiřího Gutha-Jarkovského nemají nic společného s názory novinářů a publicistů z doby velké východní krize, natož s postoji písničkářů. Dle mého soudu je však opak pravdou.

Podobně jako Heller a Guth-Jarkovský, také další autoři zamlčovali či ignorovali negativní důsledky územní expanze a vědomě obraceli role útočnicka a oběti. Na straně jedné, když Turci utopili v krvi balkánské rebelie, česká veřejnost měla jasnou představu, kdo byl agresor a kdo oběť, a to i v případě bosenských a hercegovských povstalců. Na straně druhé, když rakouská armáda potlačovala povstání v Bosně a Hercegovině, v roli oběti již nebyli povstalci, ale rakouští vojáci.

Zatímco „barbarští“ Turci (a poturčenci) nepatřili do Evropy, (slovanským) národům Balkánu toto „privilegium“ nikdo v českém prostředí, alespoň pokud je mi známo, neupíral. To ovšem nemuselo nutně znamenat, že obyvatelé poloostrova byli vždy a bez výhrad vnímáni jako civilizovaní lidé.¹²¹

Mnozí autoři vojenské výboje odůvodňovali nutností „zkulturnit“ domorodé obyvatelstvo v dobytých zemích a oblastech. V Bosně a Hercegovině, zbavené tureckého panství, tento velký úkol připadl Rakousko-Uhersku. Protirakouská povstání a masová emigrace Bosňanů napovídají, že ne každá nutnost či povinnost nechat se zcivilizovat uvítala.¹²²

Autoři kramářských tisků v souvislosti s balkánskými událostmi termíny „pokrok“ a „civilizace“ nikdy nepoužívali. Přesto jejich vztah k balkánským národům byl podobný postojům žurnalistů a publicistů. Také Port, Jakl a další autoři totiž protiturecká povstání a války, stejně tak okupaci v roce 1878, chápali jednoznačně kladně. Rakouský císař, podobně jako ruský car, totiž z hlediska písničkářů přinesli balkánským křesťanům touženou svobodu. Oba křesťanští panovníci splnili svoji povinnost, když své souverce zbavili tureckého jha. Skutečnost, že v Bosně a Hercegovině umírali Češi sice někteří autoři vnímali negativně, ale na jejich postoji k osvobozeným balkánským křesťanům to nic nezměnilo. Jak se zdá, křesťanská víra pro ně byla největší hodnotou.¹²³

¹²⁰ GUTH-JARKOVSKÝ 1890, TENTÝŽ 1892, s. 52–63 (citováno ze s. 63, tamtéž značně rozšířený text článku o pláni Mitidža, s. 89–104); BERÁNEK 2007, s. 38–48; k hospodářskému významu Alžírsku podrobně viz FAIT 1898. Ani tento autor, povoláním pedagog (žil 1854–1929), nebyl kritikem koloniálního systému: *z tohoto přehledu vidíme, jak bohatá jest alžírská hornatina i pláň na nerosty. Nedivíme se proto, že tak usilovně se Francouzové namáhají, nejen aby panství proti každému nepříteli si zabezpečili, ale aby se během doby stali skutečnými vlastníky půdy a nabyli také číselné převahy nad domácím obyvatelstvem* (s. 294).

¹²¹ Tuto skutečnost si uvědomoval mj. také Zachari Stojanov, jenž psal o *filantropích civilizované Evropy*, kteří se pohoršovali nad činy bulharských povstalců, a zdůraznil, že Bulhaři moc dobře znali poměry na Západě a průběh tamních revolucí: *humánnost nejenom jejich rebelů, ale i jejich strážců obecné bezpečnosti, kteří vraždili svoje bratry spoluobčany jako psy, rdousili je v temných sklepeních, trávili je způsobem navýsost pohoršlivým. A jednali tak nejen s nepřátelským živlem, nkoliv s tyranským jinověrcem, jak to bylo u našich Bulharů, ale se svými bratry ... Ať se zodpovídají za tuto nevině prolitou krev nejenom u nás, ale na celém světě, ty korunované, bohem pomazané hlavy a jejich nesvědomití diplomati.* In: STOJANOV 1978, s. 194–195.

¹²² Je pravdou, že někteří novináři a publicisté kritizovali poměry v koloniích a protektorátech (také v Bosně a Hercegovině). Bylo by však mylné takové postoje autorů vnímat jako kritiku samotné podstaty kolonialismu. Mnozí žurnalisté a publicisté totiž většinou otevřeně nezpochybňovali právo dobývat a ovládat určitá území, a to často právě s odkazem na pokrok a civilizaci. Pokud přesto tyto autoři vnímali poměry v podrobených zemích negativně, pak to z jejich úhlu pohledu bylo selhání koloniálních velmocí, které se zpronevěřily svému civilizačnímu úkolu (viz například značně kritický článek VYDĚRAČNÁ ANGLIE 1897). Jinak řečeno ne každý byl ochoten připustit, že skutečným důvodem koloniální expanze bylo *právo silnějšího a snaha obohacit se uloupením cizího majetku*. Tento názor vyjádřil francouzský novinář Paul-Louis (vlastním jménem Paul Lévi, 1872–1955), který byl stoupencem socialistických idejí a kritikem imperialismu. Blíže viz PAUL-LOUIS 1911–1912.

¹²³ Podobně, byť promyšlenější postoje k východní otázce zastávali také katoličtí publicisté a novináři. Viz například KŘESŤANSKÉ NADĚJE 1858. Není překvapující, že nepodepsaný autor článku tureckou otázku zúžil na vztahy mezi muslimy a křesťany. Dokonce nabyl dojmu, že kdyby se sultán a Turci vzdali islámu a nechali se pokřtít, teprve poté by bylo možné v Osmanské říši provést reformy, tj. jinak řečeno bylo by možné zemi zcivilizovat. Přes své kritické výhrady k poměrům v říši autor nezatajil, že *za dnův našich staví se v samé Konstantinopoli chrámy, kláštery, školy katolické, hroby zemřelých vyznačují se křížem; ano jsou města, kdežto křesťanům nebrání vláda o Božím Těle slavným průvodem pod širým nebem vyvyšovati Spasitele. V Cařihradě jest již několik klášterův katolických; kostelův arménských a řeckých z přirozených příčin čítá se mnohem více* (s. 75). Tyto výdobytky křesťanů však měly jednu vadu na kráse: v Osmanské říši bylo pod hrozbou trestu smrti zakázáno šířit víru mezi stoupenci islámu.

Srbsko-bulharská válka, státní převrat v Srbsku a jejich ohlasy v písních

Situace na Balkánském poloostrově byla i po potlačení hercegovského a krivošijského povstání nestabilní. V roce 1885 Bulhaři anektovali Východní Rumélii, autonomní území v rámci Osmanské říše, a sjednotili zemi. Srbský král Milan Obrenović, který byl ještě před pár lety oslavován jako slovanský bohatýr, sjednocení Bulharska vnímal jako narušení mocenské rovnováhy. Z tohoto důvodu v listopadu 1885 vyhlásil Bulharskému knížectví válku a zemi napadl. Přes počáteční úspěchy Srbové válku nakonec prohráli, k rozhodujícímu střetnutí došlo v bitvě u Slivnice v západním Bulharsku. Brzy poté Bulhaři obsadili jihovýchodní Srbsko, po diplomatickém zásahu Rakousko-Uherska však nakonec byl obnoven předválečný stav. Mír byl uzavřen v březnu roku 1886.

Česká veřejnost srbsko-bulharskou válku vnímala jako „bratrovražedný“ konflikt mezi slovanskými národy, za viníka byl právem považován král Milan.¹²⁴

V reakci na konflikt neznámý autor sepsal *ve prospěch raněných bojovníků na Balkáně* píseň *O té srbské válce*. Tisk má zpravodajský charakter, svým vyzněním však připomíná spíše kuplety než „klasické“ kramářské písně.

Autor text neomezil pouze na srbsko-bulharskou válku. V první sloce zmínil události ve Východní Rumélii, v další se vysmál nejmenovaným diplomatům, kteří konfliktu nezabránili. Nejvíce prostoru věnoval průběhu války. Milana Obrenoviče vylíčil jako směšnou figurku, antihrdinu, který se jako nadšený „bulharobijec“ chvástal, že Bulhaři, *jak ho vidí, hned se klidí*. Po bitvě u Slivnice však Srbové šli od porážky k porážce a jejich král byl již jen na útěku: *Milan však již nemá stání, k Bělehradu pryč uhání. A že to s ním, psal do Vídně, stojí bidně. Že prý to s tím jeho trůnem tak nák cuká, a to že prý mu působí hrozná muka*.

Podobně jako mnohé kramářské tisky ve sbírce KNM, také tento prošel cenzurním řízením. Cenzor škrtil část sloky s výše zmíněnými slovy o Vídni, také se mu nelíbila zmínka o tom, že v převratu ve Východní Rumélii, který předcházela anexi, se angažoval policejní ředitel.¹²⁵

V roce 1889 Milan Obrenović abdikoval ve prospěch svého syna Alexandra (1876–1903), který byl se svojí manželkou a dalšími lidmi v roce 1903 zavražděn při vojenském převratu. *Hrůzostrašná a báječná píseň o velké vraždě*, kterou anonymní autor sepsal v reakci na Alexandrovu násilnou smrt, má cynické a „humorné“ vyznění. Antihrdinou písně není pouze Alexandr Obrenović, ale také jeho otec a zejména Alexandrova manželka, královna Draga Mašinová-Obrenovićová (1864–1903). Právě ona je vyobrazena na titulní straně a označena za *daemona Obrenovićů*.

Draga, vdova po stavebním inženýru českého původu, se za krále provdala v roce 1900. V Srbsku nebyla nijak zvlášť populární. Byla obviňována z toho, že kdysi střídala milence

Obr. 5. Hrůzostrašná a báječná píseň o velké vraždě v Konaku Bělehradském v Srbsku. Sepsáním Vincence Čtyřočko z Kolomeje. Praha: Jul. Janů, [1903]. Foto: KNM.

a živila se prostitucí, problémem byl také věkový rozdíl manželů a skutečnost, že neměli děti. Na to vše reagoval autor *Hrůzostrašné a báječné písně*, který se Obrenovićům a Drazě nepokrytě vysmál. Jeho, byť cynické, vylíčení událostí za vlády králů Milana a Alexandra však víceméně odpovídá realitě. Kupříkladu Milan Obrenović byl skutečně *velkej don Chuán*, který zapudil manželku a v *Bulharsku prohrál patálii*. Stejně tak Draga Mašinová byla původně skutečně dvorní dámou matky Alexandra Obrenoviče, také skandál s jejím fiktivním těhotenstvím je doložen. Její vliv na manžela a srbskou politiku však autor značně přecenil.

Z tisku pro bližší představu cituji: *Alexandr šel právě na kutě, královna byla jen v košili, v tom na dvěře ložnice jich krutě cizí ruce prudce bušily. Co tu chcete, ptá se Alexandr, venku ozve se kys generál: Obrenoviči, půjdete na vandr, právě dnes byl zvolen jinej král. Otevřte nám už brzy dvěře, bychom mohli přece dále jít, Alexandr řek', že neotevře, a za dveřmi bouchal dynamit. Královna ta měla husí kůži, honem skryla se do postele, do ložnice vešli cizí muži, revolvery praskaj' vesele. Zabit leží už král i královna,*

¹²⁴ K tomu viz např. ZTRESTANÝ BRATROBIJCE 1885.

¹²⁵ B. K. T. *O té srbské válce. Zpívá se jako: „Šel' jest jeden od Jičina“ atd.* Praha: Alois Wiesner, [1885].

v konaku je ve všech malý duch, a mrtvolý vyhadzují zrovna okny ven, by měly čerstvý vzduch.¹²⁶

Jak vidno, Alexandr Obrenovič, podobně jako jeho otec od doby války s Bulharskem, nebyli považováni za slovanské junáky, tím méně za přínos pro Srbsko a balkánské Slovany vůbec. Jedním z důvodů mohla být skutečnost, že oba panovníci se ve své zahraniční politice orientovali především na Rakousko-Uhersko.

Smrt cara Osvoboditele

Na rozdíl od posledních Obrenovićů byl ruský imperátor Alexandr II. v české společnosti dlouhodobě vnímán jako reformátor a spasitel Slovanů. Není tedy divu, že jej také autoři písní líčili jako skutečného hrdinu.

Když se v roce 1881 car Alexandr stal obětí atentátu, Václav Krejza, spisovatel písní nábožných, složil truchlivou píseň. V ní osobitým způsobem vylíčil průběh a okolnosti vraždy a cara oslavil jako dobročinného vládce, který dal Rusům svobodu, tj. odpustil jim robotu a mnohá těžká břemena. Podobným způsobem Krejza velebil cara jako osvoboditele tureckých křesťanů z otroctví, zároveň kladl důraz na to, že Alexandr vládl slovanskému národu.

Největší výpovědní hodnotu o autorovi mají neumělé verše, v nichž svérázným způsobem popsal organizátory atentátu: *V té ohromné ruské zemi žijou též neznabozi, jak mezi národy všemi vyskytují se mnozí, tam jsou vlastně nihilisté, co zde liberálové, víry v Boha prázdni jistě, světáctví mudrcové. Ti lidé nechtějí žít pod žádnou vyšší mocí, podle své vůle činiti chtějí, d'ábla otroci; tam v Rusku již vícekrátě proti svému círovi, tito zlosyni proklaté, měli útok hotový.* Krejzovo absurdní ztotožnění anarchismu s liberalismem je dokladem, že autor byl odpůrcem „novot“, které vnímal jako důvod úpadku víry, mravů a s tím související snahou docílit takových změn, které by měly za následek zničení dosavadního řádu. Jeho podstatou bylo z autorova hlediska křesťanství a dobrotivý panovník v čele státu. Takovým byl právě Alexandr II., který *po mnohých skvělých obětech, jež pro lidstvo položil, v tři a šedesáti letech hrozně smrti se dožil.*¹²⁷

Je přirozené, že tragická smrt Alexandra II. vyvolala odezvu také ze strany českých novinářů a stala se příležitostí k bilancování jeho vlády: „*Od jednoho břehu odrazil, k druhému nepřistál*“, *praví ruské přísloví a pořekadlo to hodí se plnou měrou na život a působení Alexandra II. Odrazil od břehu staré, surové despotie, ale nepřistál k břehu novověkého státu.* Jedním z důvodů, proč car nedokončil reformy a *padl za obětí tajné revoluce proti libovládě nemravné byrokracie,* byl dle autora *německý vliv u dvora, jemuž Rusko za všechno má děkovat, co po mnoho generací neblahého jej*

stihlo. Autorova optimistická víra, že carův nástupce Rusko zmodernizuje, se, jak známo, nikdy nenaplnila. Podotýkám, že ani tento autor zesnulému neupřel věčnou slávu cara, osvoboditele Slovanů (jmenovitě Bulharů).¹²⁸

Reflexe východní otázky v kupletech

Výše doložený tisk o státním převratu v Srbsku lze v souvislosti s jeho výsměšným vyzněním označit spíše za kuplet než za kramářskou píseň. Podle definice muzikologa Josefa Kotka je kuplet *označení pro umělou, melodicky jednoduchou strofickou píseň s aktuálním, přitažlivě podaným námětem (obvykle satiricko-kritického rázu) a s vtipnou završující pointou, jež se na závěr každé sloky navrácí vždy znovu, avšak v jiných obsahových souvislostech.*¹²⁹

Podobně jako jarmareční písně, také kuplety mají ve sbírce KNM své zastoupení. Jejich autoři reagovali mj. na aktuální události v Osmanské říši a na Balkáně. Vedle toho projevovali nebývalý zájem o polygamii, rozšířenou v Turecku a v islámských zemích vůbec.

Netuším, zda svého času proslulý kuplet, začínající slovy *Hercegovina, lautr rovina,* byl někdy vydán samostatně. Podle mého dosavadního zjištění je jeho text ve sbírce KNM dochován pouze ve zpěvníku amerických sokolů *Czech and English Song Book.*

Podle údajů Václava Pletky a Vladimíra Karbusického, publikovaných v knize *Kabaretní písničky,* prodělala tato píseň od své původní verze, vzniklé po roce 1878, až do své všeobecně známé podoby značný vývoj. Populární byla zejména v době první světové války. Její vyznění je vůči muslimům značně urážlivé, byť nepochybně nejvíce hanlivá sloka, označující turecké ženy za svině, má ve zmíněném zpěvníku pozměněná slova.

Srovnáme-li text ve zpěvníku s údaji v *Kabaretních písničkách,* existovaly minimálně tři rozdílné verze písně *Hercegovina.* Jeden ze známých textů vznikl nejenom jako reakce na události v Bosně a Hercegovině, ale také na povstání v Krivošiji: *Ta Dalmácie, ta samá skála je, tu musela vybojovat infanterie, chacha. Ta infanterie, to jest ta láska má, ta musela bojovat pro císaře pána, chacha. Pro císaře pána, pro jeho rodinu, ta musela vybojovat Hercegovinu, chacha.*¹³⁰

Další kuplety ve sbírce KNM jsou ohlasem Bosenské anekdotní krize v letech 1908–1909, mladoturecké revoluce v Osmanské říši v roce 1908, dále první balkánské války (1912–1913) a první světové války.

Po roce 1878 byla Bosna a Hercegovina formálně součástí Osmanské říše. Tento stav byl ukončen v roce 1908, když 6. října toho roku rakousko-uherský velvyslanec v Konstantinopoli

¹²⁶ *Hrůzostrašná a báječná píseň o velké vraždě v Konaku Bělehradském v Srbsku. Sepsáním Vincence Čtyřočko z Kolomeje.* Praha: Jul. Janů, [1903]; o převratu i o událostech, které mu předcházely, podrobně informovaly dobové noviny, viz např. KRVAVÝ PŘEVRAAT 1903. Král Alexandr byl novináři vylíčen jako tyran, který uskutečnil ústavní převrat, nastolil režim osobní diktatury a nechal svými gardisty potlačit lidové povstání v Bělehradě. Oběti gardistů byly pohřbeny do hromadných hrobů; ke královraždě podrobněji viz PELIKÁN – HAVLÍKOVÁ – CHROBÁK – RYCHLÍK – TEJCHMAN – VOJTĚCHOVSKÝ 2019, s. 238–242.

¹²⁷ KREJZA, Václav. *Nová píseň o úkladném zavraždění ruského císaře Alexandra II. ve městě Petrohradě dne 13. března 1881.* Praha: Jan Spurný, [1881]. Car zemřel ve věku nedozrálých 63 let; k osobnosti a vládě Alexandra II. viz RADZINSKIJ 2007.

¹²⁸ NOVÁ DOBA 1881.

¹²⁹ KOTEK 1985, s. 101.

¹³⁰ CZECH 1962, s. 36; PLETKA – KARBUSICKÝ 1961, s. 141–142 (citováno ze s. 141). K tématu viz také MŮCKE 2004.

předal velkému vezírovi nótu, již byla turecké vládě oznámena anexe Bosny a Hercegoviny. Tento krok se nezamlouval nejenom Turecku, ale ani Srbsku. Důležitou roli v politice království po převratu v roce 1903 totiž hrála idea Velkého Srbska. Anexí Bosny a Hercegoviny byly srbské nacionalistické plány narušeny, faktické obklíčení země z několika stran navíc v Srbsku vyvolalo pocit ohrožení.

Podobně na anexi (a jí předcházející vyhlášení nezávislosti Bulharska) reagovala Velká Británie, stejně jako Rusko. Tamní politici a novináři právem obviňovali Rakousko-Uhersko z porušení mezinárodních úmluv, v ruském postoji navíc sehrál roli panslavismus. Navíc v souvislosti s bosenskou krizí došlo k ochlazení vztahů mezi Rakousko-Uherskem a Itálií, a to přestože obě země byly oficiálně spojenci. Naopak jednoznačné podpory se Rakušanům dostalo ze strany Německa.

Za této situace existovala hrozba války mezi monarchií a Srbskem, nebyl zcela vyloučen ani konflikt s Ruskem. Zejména v Srbsku, které požadovalo územní kompenzaci, silily hlasy pro válku. V březnu 1909 v souvislosti s neústupností Vídně i Bělehradu se Evropa octla krůček před propastí války. Diplomatická jednání velmocí byla završena o málo později, kdy v bosenské otázce ustoupila Velká Británie. Srbsko v případě války mělo být ponecháno osudu. Dne 31. března předal srbský vyslanec nótu na rakousko-uherském ministerstvu zahraničí, již jeho vláda oficiálně uznala anexi Bosny a Hercegoviny (Turci s anexí souhlasili už 26. února). Nebezpečí války bylo zažehnáno.¹³¹

Nedatovaný kuplet nazvaný *Vaječné provolání* vznikl pravděpodobně v roce 1908 nebo 1909 jako reakce na hrozbu války v souvislosti se zmíněnou Bosenskou krizí. Anonymní autor se netajil se svými prosrbskými sympatiemi, a vyvolal tak nelibost cenzora z c. k. státního zastupitelství v Praze. Ve výtisku dochovaném ve sbírce KNM byla většina textu cenzorem považována za závadnou, cenzor škrtl také nic nezastírající titul v záhlaví písně *Válečné provolání*. Pro bližší představu citují: *Ach, světe, světe, ty panuješ, jen to královstvíčko »tak miluješ«. Královstvíčko malé jest tak chrabré, odvažuje se na obry silné. Obři silné [sic!] jdou a rdousí strašně, neptají se, jak jest to jen možné?* Zdá se také, že cenzor najisto počítal s vypuknutím války, neboť mj. škrtl tuto sloku: *Neplačte pro nás, česká děvčátka, nebojte se, vždyť »nebude válka«.*¹³²

Cenzurním řízením prošel také další kuplet s tématem Bosenské krize, tentokrát bez problémů: *Na vojnu se všeko hrne, my musíme jít, toho Turka z tý Evropy pomoct vyhodit. Všecko se prej bude mazat, však ne pomádou, nýbrž každěj vyrukuje s velkou armádou. Kartáče a koule budou lítat ze všech stran, my v tej vojně budem taky mít svůj tajnej plán. (Všichni): Budem válčit jako lev, vylejem si všechen*

hněv, at' už teče při tom kmínka, pivo nebo krev. Anonymní autor situaci zlehčil a zparodoval. Přesto i on, podobně jako autor předchozí písně, vyjádřil své sympatie k Srbům, respektive ke Slovanům vůbec: *Dole Srby něco svrbí, do války maj' chuť, Bulhaři zas lítaj', jak když v těle mají rtuť: My jsme si holt vzali ten náš okupační flek, proto celá Evropa má na nás za to vztek; popichuje ty Slovany, by se začli prát, no a Slovan se Slovanem, kdy se pere rád? Tak tu buďte tady zdrávi, musíme už jít, potáhneme, bude strašně, dražší pivo pít. Všichni (jako prve).*¹³³

Na jaře roku 1908 vypukly v turecké armádě v Makedonii nepokoje, které přerostly v mladotureckou revoluci. Díky ní se v Osmanské říši dostali k moci tzv. mladoturci, požadující likvidaci absolutistického systému a politické a sociální reformy. Ideově se opírali o nacionalismus (panturkismus) a myšlenku turkizace říše. V zemi byla jejich zásluhou obnovena ústava z roku 1876 a parlamentní systém. Ve volbách mladoturci, nově organizovaní de facto jako politická strana, zvítězili. Pokus sultána a konzervativních sil o mocenský zvrat v roce 1909 byl neúspěšný, turecký parlament panovníka sesadil. Stoupenci starých pořádků byli perzekvováni.

Mladoturci v říši vládli s krátkou přestávkou až do roku 1918, definitivně získali moc při vojenském převratu v roce 1913. Právě jejich vládě je právem přičítána genocida Arménů.¹³⁴

Pokračujícímu úpadku Osmanské říše nedokázali zabránit ani mladoturci. V italsko-turecké (tripoliské) válce (1911–1912) Turci ztratili území dnešní Libye a souostroví Dodekanésos.

Na začátku 20. století Osmanská říše na Balkáně ovládala už jen Makedonii, Epirus, jižní Thrákii, území Kosova, Albánie a Sandžaku. Italský výboj byl potvrzením slabosti Turecka, proti němuž se v roce 1912 zformovala koalice Srbska, Černé Hory, Bulharska a Řecka. Brzy poté začala první balkánská válka (1912–1913), kterou Turecko prohrálo. Spory o dobytá území mezi vítězi vedly v roce 1913 k druhé balkánské válce. Konflikt s bývalými spojenci, a navíc také s Tureckem a Rumunskem, Bulhaři prohráli. Osmanské říši z evropských území zůstala pouze Východní Thrákie, jež je dodnes součástí Turecké republiky.¹³⁵

Kuplet *Turek z Kamenného mostu* z roku 1908 zmiňuje vládu mladoturků, zároveň je reakcí na Bosenskou krizi. O skutečných poměrech v Osmanské říši, natož o plánech a představách mladoturků, však kuplet nevypovídá. Autorovým cílem nebylo čtenáře poučit, nýbrž je pobavit. Turci a jejich sultán jsou v písni zesměšněni a jejich údajné zvyky jsou autorem zkarikovány do krajnosti. Z písně lze mj. vyčíst narážku na zadlužení Osmanské říše („*Ročild“ na to půjčí*“), zajímavá je také autorova představa, že *Staroturci s islámem se do prachu už boří, Mladoturci s Turkyněma*

¹³¹ SKŘIVAN 1996, s. 51–123; k tématu z jiných hledisek viz NEČAS 1959 a KOLEJKA 1979.

¹³² *Vaječné provolání*. Napsali M. F. Růžek, *Kalendář Mejliš*. Praha: Bratři Ziegnerové, s. a.; cenzurní razítko na titulní straně je nečitelné.

¹³³ *Válečný kuplet: „Hrc vojáci – do té vojny na Balkán!“ Jinak: „Lepší bude když zůstanem – tady doma“*. *Sepsal Boleslav Šoršic, ženou neustále »mobilisovaný člověk«*. *Kdo tohle přednáší, může mít v ruce šavli, cep, starou bambitku, handžár, nebo kanon – podle toho co udrží*. Praha: Jul. Janů, [1908].

¹³⁴ K mladoturecké revoluci přináší údaje RYCHLÍK 2009, s. 308–313.

¹³⁵ K tripoliské válce viz GOMBÁR 2015, s. 83–85; k balkánským válkám přináší údaje SRB 1913 a RYCHLÍK 2009, s. 321–331, z širšího hlediska také SKŘIVAN 1996, s. 161–219; historické území Makedonie je nyní rozděleno mezi Severní Makedonii, Řecko a Bulharsko. Epirus je rozdělen mezi Albánii a Řecko, Sandžak mezi Srbsko a Černou Horu. Jižní část Thrákie je nyní součástí Turecka, Řecka a Bulharska.

novou říši tvoří. Slovanští junáci jsou v písni zastoupeni Bulhary, přestože právě oni v Anekční krizi nehráli zásadní roli. „Ženská otázka“ v Turecku je autorem zůžena na nevěru a (údajně) politické spojení Turkyň s mladoturky.¹³⁶

K první balkánské válce, na rozdíl od druhé, se ve sbírkách Národního muzea dochovaly tři písňové tisky. V jednom z nich je kladen důraz na solidaritu mezi Slovany. Autor neskrýval obdiv k slovanským junákům. Projevil zájem o minulost balkánských zemí, jejich dobytí Osmany však chápal zjednodušeně: mezi slovanskými národy nebyla svornost, což nahrálo jejich nepříteli. *Od těch čas byl pláč a nárek žen, děti i starců žal; u mužů hněv, pomsty plamen, jenž pod bičem Turků plál.*

Podrobeným národům nakonec poskytl pomocnou ruku *Baťuška*, který *uštíp kousek pŕlměsíce a Slovan hned pookřál. Když tak začal Turek zmírat, rostla chuť k životu zas, Balkán Slovanům at' patří, šel od jihu jeden hlas.*

Zatímco v jiných písničkách byli jako junáci a spasitelé Slovanů uctíváni zejména panovníci, z vojevůdců především Josip Filipović, v tomto tisku je oslaveno hned několik bulharských a srbských generálů, slavných slovanských bohatýrů. Jejich protivníci neprohráli jenom bitvy. Ve hře totiž bylo evropské panství Turecka: *Na konec se zachvěl Šukri paša, sultán i Šefket, zhaslo evropské jich panství, odjíždějí z něho zpět. Jen pŕlměsíc stále stojí, z Balkánu se mu nechce, z výšky vidí, jak ke hrobu svornost Slovan zas nese.* Jak vidno, také autor písničky si uvědomoval, že „veliký úkol“ balkánských Slovanů nebyl kvůli sporům mezi vítězi završen. Skutečnost, že se nezmínil o druhé balkánské válce, napovídá, že oslavou písničky složil ještě před pádem Bulharska.¹³⁷

Také anonymní autor další písničky, kupletu napsaného jako reakce na balkánskou válku, vyjádřil své sympatie k slovanským junákům. Zároveň neskrýval nechuť k Turkům, o nichž mylně předpokládal, že se konečně budou klidit z Evropy zpět do Asie. Na rozdíl od předchozího autora si nesvornost junáků nepřipouštěl, stejně tak přecenil význam vítězství protiturecké koalice pro mírové soužití národů Balkánského poloostrova: *Až půjdou Turci z té patálie na věky, kam patří, do Asie, zahrajme jim marš turecký, až tam zbydou na věky všecky! Pak bude klid a mír na Balkáně a všude zapějou vám Slované: „Hej Slované, jste pašáci, Bůh at' Vám požehná tuto práci!“* Nezměrné autorovo nadšení z úspěchu slovanských zbraní charakterizuje také karikatura na titulní straně, kde jsou vyobrazeni čtyři představitelé vítězných států, kteří dávají výprask Turkovi ležícímu na lavici.¹³⁸

Jak známo, Turecko se v době první světové války stalo spojencem Rakousko-Uherska a patřilo tedy mezi poražené. Vznik Československé republiky byl pro autory písničky příležitostí k „zúčtování“ s poraženými, kteří byli obviňováni z rozpoutání války. Terčem nejen písničkářů se stali zejména panovníci Rakousko-Uherska, Německa, Turecka a Bulharska. Uvedu jen několik příkladů jako doklad toho, že humorné a satirické písničky s politickými motivy byly po určitou dobu populární i po zániku monarchie.¹³⁹

Alois Žipek (1885–1950), středoškolský pedagog a politik, sepsal písničku *Sarajevo*, v níž se vysmál poraženým, nikoliv však Turecku. Přesto, jak název napovídá, písnička má s balkánskou problematikou jednoznačnou souvislost. Autor totiž naznačil, že tzv. sarajevský atentát v roce 1914 byl předem naplánován těmi, kteří rozpoutali válku: *Třesky rány v Sarajevě, vrahy zavírají. Na Dunaji pánové se mile usmívají. Ta dvě těla zkrvavělá do hrobu tam nesou. Před tím smíchem tam ve Vidni národy se třesou. Všechno pěkně připraveno ... Ty dvě rány byly signál, kterým hrůzu války světu ohlásili. Na jihu – tam blýskalo se, úzko z toho bylo. Na severu do Belgie z mračen uhodilo. Tuze pěkně věru byla komedie hrána ... Videň pochvalu dostala od pruského pána.*¹⁴⁰

Radikální výsměšné vyznění má také kuplet nazvaný *Sultán si zpívá* od Karla Ballinga (1889–1972), který začíná slovy: *Mně se, mně se, mně se všecko zdá, že mé Turecko paralyzu má.* Ochmuté bylo nejenom Turecko, poražené v první světové válce, ale také jeho panovník, kterému *Willy nacpal, chval Allah, dost prachů.* Ty mu však nepřinesly štěstí, neboť zatímco sultánův spojenc *starý Franc* v hrobě zetlival, turecký mocnár na rozdíl od něho *hnul za živa.*¹⁴¹

Jak se brzy ukázalo, výsměch poraženému Turecku a jeho panovníkovi byl předčasný. V tzv. turecké válce za nezávislost v letech 1919–1922 byli protivníci Osmanské říše poraženi. Dlouhodobé „sny“ některých novinářů, publicistů a písničkářů, o tom, že Turci budou zahánáni tam, odkud kdysi přišli, a Osmanská říše zanikne, se nakonec proměnily ve skutečnost jen zčásti. Konečným výsledkem války byl totiž zánik monarchie, vyhlášení Turecké republiky a vznik moderního státu.¹⁴²

Feminismus, východní otázka a kuplety

Úpadek Osmanské říše, víra v emancipaci balkánských křesťanů či Slovanů, také nadšení z tureckých vojenských

¹³⁶ *Turek z Kameného [sic!] mostu zpívá o tom nešťastným Turecku a jeho sultánovi tuto uštracirovanou písničku, která se zpívá podle turecké válečné hymny: Bim, bam, bejle-Zulejka.* Praha: Jul. Janů, [1908].

¹³⁷ *Pravdivé zpěvy o bratrském zápolení na výstrahu všem dobrým Slovanům a nám rodným Čechům obzvláště.* Pardubice: F. Hoblík, [1913]. Mehmed Šukri Paša (1857–1916) byl jako velitel Drinopole (Edirne, Turecko) donucen kapitulovat před Bulhary, Mahmud Ševket Paša (1856–1913) byl ministrem války a na sklonku života velkovezírem, sultánem byl Mehmed V. (1844–1918, vládl od roku 1909). V písni jsou zmíněny bitvy u Skadaru (Albánie), Kumanova (Severní Makedonie) a Drinopole, stejně jako boje v Kosovu.

¹³⁸ KNOFLÍČEK, Václav. *Jak dostali na chrám páně dole Turci na Balkáně. Nejnovější písnička od Václava Knoflíčka psáno lidem pro radost a tiskla to „Veselost“.* Páté vydání. Praha: Edice Veselost, s. a. (exemplář ze sbírek Divadelního oddělení NM, fond Karel Heřman Zefi). Podobně negativní postoj jako k Turkům zastával autor také k *Arnautům* (tj. Albáncům); stejný obrázek byl použit také v měsíčníku *Lidový humor*: viz RATOLÍSKA 1912. Čatalca je nyní součástí Istanbulu. V době balkánské války byly u Čatalci svedeny dvě bitvy mezi Turky a Bulhary, obě skončily nerozhodně.

¹³⁹ Cenzura v době první republiky postihovala mj. i písničky. Blíže viz FRENZEL 1937.

¹⁴⁰ ŽIPEK, Alois. *Sarajevo. Písnička smutnoveselá o začátku, prostředku i konci té žalostné světové vojny.* Praha: V. Holický, s. a.

¹⁴¹ BALLING, Charley. *Sultán si zpívá. Z písniček tří králů.* Praha: Mojmir Urbánek, [1919]. Tehdejší sultánem byl Mehmed VI. (1861–1926, vládl 1918–1922); *Willy* byl německý císař Vilém II. (1859–1941, vládl 1888–1918), *Franc* byl František Josef I. (1830–1916, vládl od 1848).

¹⁴² PRAVEC 1967; WANNER 2009.

Obr. 6. HAŠLER, Karel. Výlet pana Broučka do Cařihradu. Praha: Nakladatelství Hašlerových písniček, [1920]. Foto: KNM.

neúspěchů, to vše byly rozhodující momenty v mnohých písních s balkánskou tematikou. Vedle těchto motivů však někteří autoři kramářských, častěji kabaretních tisků projevovaly nevšední zájem o polygamiu a s tím související fenomén harému. Ztotožňování „Turka“ s mnohoženstvím má v písních delší tradici, motiv polygamie byl obvykle koncipován s humorným nadhledem.¹⁴³

Turecká tematika se promítla do vlastenecké písně z doby revolučních událostí let 1848–1849, kdy neznámý autor vychvaloval české ženy a v jednotlivých slokách je srovnával s ženami jiných národů. V 10. sloce veršoval: *Turkyni si vzít za moji, arcit', že má krásný šat, turban ten jí hezky stojí, tu bych snad měl ještě rád. Jednu? To je počet malý, musel bych jich kopy mít, ty by se zas o mne praly, já bych celý den byl bit. Vezmu holku radš českou, ať mi ťafku dá hezkou. Je to předc jenom jedna; holka česká, budeš má.*¹⁴⁴

Tento motiv, založený na představě „jeden muž, více žen“, rozvíjeli i pozdější autoři, a to v souvislosti s balkánskými událostmi počátku 20. století. Z širšího kontextu však motiv polygamie má ještě jeden význam, třebaže nepřiznaný.

Je zde totiž zřejmá souvislost s ženskou emancipací. Dobové (mužské) pohledy na tuto otázku byly často založeny na tradičních ženských stereotypech, které jsou vysledovatelné nejenom v písních, ale kupříkladu také v dobových humoristických časopisech. Souvislost kupletů s karikaturami a vtipy, zveřejňovanými například v *Humoristických listech*, nelze popřít. Jejich podstatou bylo mj. obrácení tradičních rolí.¹⁴⁵

Podobným způsobem vyměnil role také autor tisku nazvaného *Veselý turecko-turbanový pochod*, který sepsal pod dojmem z výsledků první balkánské války. V písni se vysmál Turkům a předčasně jásal nad tím, že *starý brak* se na své cestě do Asie musel rozloučit s Evropou. Zároveň však osobitým způsobem poukázal na to, že Turci v marné snaze udržet si zbytky svého evropského panství utřžili ostudu. Aby doložil, jak velká ta ostuda byla, obrátil tradiční roli mezi mužem a ženou a veršoval: *Sláva Turků, sláva Němců zbledla, zbledne ještě víc, vytřeše se na útěku, z turbanu i z nohavic, a pak dle svého osudu, svázou svou ostudu, jen ženské v turbanu jim dají ochranu.*¹⁴⁶

Častěji se v kupletech vyskytují motivy založené na představě promiskuitního chování. Kromě výše uvedeného tisku *Turek z Kamenného mostu* se zmínkou o harému a nevěrných Turkyních je podobný motiv doložen také v dalších kupletech. Osobitý názor na poměry v harému prezentoval kupříkladu kabaretní zpěvák, autor písní a komických výjevů Ludvík Ratolíska (1886–1953). V písni koncipované jako „zповěd“ tureckého sultána napsal, že *v svém harému já měl vždycky mladé, hezké, fešné žaby, harém vzal mně taky roha, zbyly mně tam jenom baby. Bába ta mě nerozehřeje, proto prokřínám tu ráci, vždyť i mladá už mě nehne, netrpím už na legraci.*¹⁴⁷

Podobně je stereotyp „nemorálního Turka“ doložen také v *Humoristických listech*, kde byla zveřejněna píseň o vznešených lupičích. Autor v této parodii na kramářské tisky zesměšnil jednotlivé „viníky“ první světové války a za hrdinu považoval *stryčka z Ameriky* Woodrowa Wilsona (1856–1924, prezident USA 1913–1921). Pro dokreslení příběhu je k písni připojena velká obrazová tabule, u níž stojí zkarikovaní zpěváci. Žena drží v ruce kramářské tisky, muž ukazuje na jednotlivá políčka obrazu, v nichž je, podobně jako v dnešních komiksech, zachycen příběh „loupežnické bandy“. Mezi vznešenými lupiči je vyobrazen také sultán se dvěma ženami v náručí. K obrázku je připojen text: *Ten jeden se držel vždycky vzadu, v obličejí trochu pobledlý, příslušný byl až do Cařihradu, na ženské byl jako posedlý!*¹⁴⁸

Zcela jinak pojal harém písničkář Karel Hašler (1879–1941), který od Svatopluka Čecha přejal postavu pražského

¹⁴³ Na fenomén „tureckého“ mnohoženství nepřímo poukazuje jistý kramářský tisk, který však nemá humorné vyznění. Písnička je věnována osudu nešťastného kotláře, který měl poštelitý nápad dvakrát se ženit. Jelikož se jeho manželky navzájem nesnášely, z této nesnáze chudáka bigamistu nakonec osvobodil ctěný soud. Jedné manželky jej zbavil a jeho samotného poslal do vězení. Blíže viz BENDA, Josef. *Nová píseň pod názvem: „Paša v Čechách.“* Praha: Jan Spurný, s. a.

¹⁴⁴ *Pjseň o českých holkách.* Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna, s. a.

¹⁴⁵ Podrobně viz FRONK 2005. Autor obrácení rolí doložil například na karikatuře Turka, jehož devět žen se „emancipovalo“. To v praxi znamenalo, že on sám se musel starat o děti a domácnost, zatímco jeho ženy se věnovaly svému zevnějšku a hudbě. Nebylo jistě náhodou, že vtíp vyšel v *Humoristických listech* v roce 1909, tj. v době mladoturecké revoluce. Ke skutečnému postavení žen v osmanské společnosti viz MALEČKOVÁ 2002; z dnešního muslimského úhlu pohledu: 'ABD AL-'AZÍM 2011.

¹⁴⁶ PENC, František. *Veselý turecko-turbanový pochod. Slova od S. P. Lav. Hudbu složil Fr. Penc, kapelník ve Velvarech.* Velvary: Fr. Penc, 1913.

¹⁴⁷ RATOLÍSKA 1912.

¹⁴⁸ POHNUTLIVÁ PÍSNÍČKA 1918.

měšťana Matěje Broučka. Hašler tuto figurku pokrytce a prospěcháře využil k pranýřování a zesměšnění „orientálních poměrů“. Brouček, který se vypravil do Cařihradu, aby si „odpočinul“ od manželky, byl nucen ubytovat se v hotelu plném štěnic, také byl okraden v tlačenici a turecký strážník, který mu nepomohl, jej bezostyšně požádal o bakšiš. Když si Brouček vyžádal audienci u sultána, ten jej nejenom pohostil, ale také mu nabídl ctí a darem ženu ze svého harému. Načež *Brouček jako stěna zbělal*: „*Co pak bych s ní prosím dělal, já mám doma pro radost, jedné ženy víc než dost!*“ *Po těch slovech zůstal státi sultán jako bez ducha, hněvem jat – chtěl udělati z Matěje hned eunucha. Brouček řek’ si, to je pěkné, co pak tomu žena řekne, pak se vzmužil statečně, řka: „To je už zbytečné!*“¹⁴⁹

Závěr

Všechny výše uvedené kuplety mají jedno společné. Byly napsány v době, kdy Osmanská říše byla už za zenitem své slávy. Prakticky všechny balkánské národy Turecka si vybojovaly svobodu a Osmanská říše v představách různých autorů už jen skomírala. Zachránit ji nemohl ani parlamentní systém.

Zatímco v novinách byli čtenáři příležitostně i nadále informováni o ukrutnostech muslimů (například v první balkánské válce, také v souvislosti s genocidou Arménů), písničkářům Turci, jak se zdá, už nestáli za to, aby se jejich údajnými krvelačnými sklony vůbec zabývali. Naopak, vojenské neúspěchy Osmanské říše byly pro autory příležitostí vysmát se skomírajícímu státu a jeho vládcům a tamní (údajně) zvyklosti zparodovat.

Oproti starším písňovým tiskům, v kupletech už křesťanství, stejně jako islám, nehrálo zásadní roli. Naopak protivníci Osmanské říše byli takřka bezvýhradně líčeni jako slovanští junáci, a to bez důrazu na jejich křesťanskou víru. Slavjanofilské tendence v kupletech se omezovaly prakticky pouze na Bulhary (s výjimkou jejich účasti ve světové válce), Srby a Černohorce, nikoliv na Rusy, kteří v Bosenské krizi a balkánských konfliktech z pohledu písničkářů nehráli prakticky žádnou roli.

Zájem autorů o polygamii měl do jisté míry souvislost s dobovým feministickým hnutím. Představy písničkářů o harémech a mnohoženství byly, zčásti bezpochyby záměrně, zavádějící a nepřesné, pravdivé informování ostatně nebylo pro autory kupletů zásadní. Jak jsem již zmínil, prvotním cílem bylo čtenáře pobavit a zároveň vyhovět popotávce. Vztahy mezi tureckým mužem a jeho ženami byly v kabaretních tiscích záměrně omezovány na promiskuitní chování, nevěru či impotenci. V jistém případě byl poměr mezi tureckou ženou a mužem obrácen, když se zbabělí a poražení Turci uchýlili pod ochranná křídla svých žen.

Muslimové v Osmanské říši byli v kupletech karikováni. Autoři kabaretních písní přejali určité starší stereotypy, v jednom případě však otočili tradiční role. Po staletí byli Turci vnímáni jako krutí válečníci, na začátku 20. století tomu tak již nebylo. Ve válkách šli od porážky k porážce, jejich vojevůdci byli naprosto neschopní, a to na rozdíl od úspěšných

slovanských generálů či panovníků. Jinak řečeno, Turky v jejich původní roli schopných válečníků nahradili slovanští bohatýři. „Bratrovražedné“ slovanské války nebyly písničkáři uznány za dostatečně důležité, aby se jimi zabývali. Výjimku tvoří pouze tisk o srbsko-bulharské válce v roce 1885.

Autoři kupletů inklinovali k satíře a parodii a nutno poznamenat, že tento humor nebyl vždy vkusný ani akceptovatelný. Příkladem je píseň o krvavém vojenském převratu v Srbsku, jejíž autor překročil určitou mez, když se zavražděným nepokrytě vysmál a jejich smrt zjevně uvítal. Tento postoj však plně odpovídá dobovému pojetí Alexandra Obrenoviće jako tyрана. Ostatně podobně byli vnímáni a karikováni také panovníci států poražených v první světové válce, zejména německý císař Vilém II. Především pro něj autoři nejenom kupletů žádali šibenici (František Josef I. byl obvykle líčen jako senilní stařec, jeho nástupce Karel I. jako alkoholik).

V českém prostředí byla balkánská otázka dlouhodobě zúžena na vztahy mezi muslimy a porobeným obyvatelstvem, které bylo zjednodušeně ztotožňováno pouze s křesťany. Už v první polovině 19. století někteří autoři v duchu slavjanofilské ideje obyvatele Balkánského poloostrova vnímali jako slovanské bratry. V kramářských písních je tato tendence doložena později, přesto lze říci, že písničkáři dlouhodobě zastávali konzervativní postoje a křesťanství, nikoliv slovanská vzájemnost, u nich hrálo prvořadou roli.

Balkánští křesťané byli právem dlouhodobě vnímáni jako oběti a jejich snaha sejmut okovy tureckého panství byla v českém prostředí jednoznačně posuzována kladně. V době velké krize v 70. letech 19. století byla u nás s definitivní platností zakonzervována představa balkánských bojovníků za svobodu jako slovanských junáků, a to i zásluhou autorů kramářských tisků.

Tito junáci (nepočítáme-li panovníky a vojevůdce) však v písních zůstávali bezejmenní, stejně jako zmasakrované oběti muslimů. Při popisu „tureckých“ ukrutností písničkáři používali stále stejné schéma. Jak jsem již doložil, křesťané se agresorům nebránili. Buď umírali mučednickou smrtí, a dosáhli tak posmrtné spásy, nebo naopak byli zachráněni z boží vůle. Bůh buď uskutečnil zázrak, nebo jako nástroj své vůle použil slovanské bohatýry.

Právě oni, podle autorů nejenom písniček, slavně vítězili, a co je důležité, na rozdíl od jejich protivníků neměli „krvelačné“ sklony. Koneckonců Slované byli součástí „civilizované“ Evropy, zatímco Turci patřili do Asie, kde žila spousta jejich „příbuzných“. Pojtkem mezi Turky a dalšími asijskými „barbary“ totiž byla, byť to jejich kritici obvykle neříkali otevřeně, jejich nekřesťanská víra.

Vzhledem k tomu, že nemám z českého prostředí doloženého nikoho, kdo by si dovolil napsat něco podobného jako norský spisovatel Knut Hamsun (1859–1952), budu citovat jeho názor, který je však ovlivněný antisemitismem a naznačuje jeden z důvodů, proč se tento nositel Nobelovy ceny později přiklonil k německému nacismu. Hamsun totiž svérázným způsobem poukázal na používání tzv. dvojího metru a zároveň vyjádřil pochyby o tom, že zprávy v novinách o kruté povaze sultána Abdulhamida II. (v textu Abdul

¹⁴⁹ HAŠLER, Karel. *Výlet pana Broučka do Cařihradu*. Praha: Nakladatelství Hašlerových písniček, [1920].

Hamid II., 1842–1918, vládl 1876–1909) byly vždy pravdivé. Ironicky poukázal na to, že „*velký starý muž v Anglii*“, *jenž o všem věděl, věděl též o „vrahu na trůně“! A poněvadž se ničeho nebál, řekl Turkovi pravdu. Jednoho roku bombardoval Alexandrii, druhý rok protestoval proti utlačování Arménů. Kdo chtěl pravdu, slyšel jeho hlas!*

Hamsun se netajil sympatiemi k Abdulhamidovi II., který se podle něj snažil modernizovat zemi. Přiznal však také, že pověsti o sultánově krutosti vůči křesťanům byly do jisté míry pravdivé. Souviselo to nejenom s tím, že Abdulhamid byl *khalif islámu*, ale především se skutečností, že křesťané (podobně jako Kurdové, Albánci a další etnika) byli *zřejmými nebo tajnými nepřáteli státu*. Pokud jejich protistátní aktivity přerostly v povstání, bylo podle Hamsuna přirozené, že sultán ve snaze obnovit pořádek nechal rebelii potlačit silou. Hamsun totiž poukázal na to, že stejně by se zachovali i panovníci „civilizovaných“ zemí, kdyby se jejich občané zapojili do protistátních aktivit, nebo dokonce povstali: *Dejme tomu, že židé v Norsku počnou jevit zřejmé či tajné nepřátelství proti státu a že k tomu ještě projeví občas chuť stavět se na odpor se zbraní – co pak? Budeme vzpouru dusiti, povstalice stříleti.*¹⁵⁰

Přestože Hamsunův postoj k národněosvobozenkému boji lze jen těžko akceptovat, je třeba zmínit, že dvojí metr v tehdejší době používali také čeští publicisté, novináři a do jisté míry i písničkáři.

Z novin a některých písní čtenáři nutně museli dojít k závěru, že kupříkladu civilní obyvatelstvo či zajatce vraždili pouze muslimové. Jejich morálně nepřijatelné chování mělo úzkou souvislost s islámskou vírou (takto to chápali zejména autoři písní) a vrozenými sklony ke krutosti, kterými však disponovali nejenom Turci, ale Orientálci vůbec. Pokud se podobných zločinů dopouštěli „civilizovaní“ Evropané, ať už Slované, nebo kolonizátoři, pak o těchto ukrutnostech veřejnost nebyla informována, popřípadě se nejednalo o zločinné chování, neboť postižení dostali to, co si zasloužili. Tento zasloužený trest byl zdůvodňován nejenom v souvislosti s bojem utlačovaných národů za svobodu, ale také ve spojení s fanatismem, ziskuchtivostí a dalšími „barbarskými“ zvyky, nebo prostě proto, že se jednalo o divochy, kteří se odvážili klást odpor kolonizátorům, nositelům civilizace a pokroku. Z pohledu písničkářů se samozřejmě jednalo o boží trest.

Pokud kdy v novinách a časopisech byla zdůrazňována „neodůvodnitelná“ ukrutnost tzv. civilizovaných národů, pak tyto příspěvky byly buď součástí válečné propagandy, nebo měly úzkou souvislost s politikou a ideologií, viz například odpor křesťanských misionářů k násilí vůči „divochům“, kritika územní a koloniální expanze z pozic sociální demokracie

apod. Právě v takových případech docházelo k obracení rolí v protikladu dobra a zla. V kramářských písních je však tento přístup ojedinělý, neboť autoři těchto tisků o ukrutnostech „civilizovaných“ národů informovali jen tehdy, pokud tyto národy válčily mezi sebou, nikoliv když realizovaly boží plán a osvobozovaly křesťany z tureckého jha.¹⁵¹

Až na výjimky jsem se nesnažil dopátrat, zda události zaznamenané v písních a novinách se skutečně odehrály tak, jak o nich byla veřejnost informována. Myslím, že to není důležité. Zaujal mne totiž, dle mého soudu, tradiční a značně pokrytecký přístup k tomu, co bylo morálně špatné, či naopak přijatelné, založený na používání dvojího metru. Tento přístup jsem se pokusil dokumentovat na různých příkladech, převzatých z dobových novin a písňových tisků.

Přestože se obvykle nedá s jistotou doložit, že jednotliví autoři záměrně manipulovali s fakty, jejich názory nevypovídají jen o nich samých. Tito lidé, novináři a bezpochyby také autoři písní, totiž ovlivňovali veřejné mínění. Zatímco písničkáři se dlouhodobě snažili působit na čtenáře jako obhájci křesťanské morálky, kladené do protikladu k nemorálnímu chování jinověrců, novináři, a později také autoři kupletů, se snažili obhájit myšlenku, že rovněž balkánští Slované patřili do „velké rodiny“ evropských civilizovaných národů. Různé podoby zločinů, páchaných ve jménu pokroku a civilizace, však paradoxně tyto lidi před čtenáři obvykle zamlčovali nebo je zlehčovali. Jinak řečeno, řídili se zásadou, že když dva dělají totéž, nemusí to vždy být totéž.

V praxi to však znamenalo, že mnozí autoři nebyli upřímní ani vůči sobě, ani vůči čtenářům. Pokud totiž uvěřím, že kupříkladu Jiří Stanislav Guth-Jarkovský netušil, jakým způsobem Francouzi upevňovali své panství v Alžírsku, pak by to znamenalo, že při své návštěvě kolonie viděl jen „pozlátka“ a nenahlédl takřkajíc pod povrch. Tak jako tak, mohu jen spekulovat, proč právě on měl „klapky na očích“. Jistá možnost zde existuje. Guth možná totiž jako přesvědčený frankofil nemohl a nechtěl dopustit, aby francouzští osadníci měli skvrny na charakteru. Ostatně v boji domorodců s kolonizátory mohla být v roli kladného hrdiny jen jedna strana, v tomto případě strana vítězů.

Pokud jde o písničkáře, lze jim sotva vyčítat jednostranné či neobjektivní líčení událostí na Balkáně. Jejich znalosti byly totiž limitovány novinovým zpravodajstvím, které pro ně bylo, domnívám se, hlavním zdrojem informací. Určitou roli však hrála také skutečnost, že tyto lidé, soudě podle vzpomínek Františka Haise, byli „svázáni“ vírou a tradicí. Navíc, pokud zvolili nevhodné téma, riskovali nejenom vězení, ale také trvalou ztrátu obživy. Pro policii a úřady totiž tyto lidé byli „snadným terčem“. Koneckonců právě osudy písničkáře Františka Haise jsou toho výmluvným dokladem.¹⁵²

¹⁵⁰ HAMSUN 1919, s. 10 a 11. Hamsun měl pro Abdulhamida II. slova pochopení i přesto, že to byl právě tento panovník, který pozastavil platnost ústavy a vládl absolutisticky. Zmínka o Alexandrii (Al-Iskandarija) v Egyptě je narážkou na ostřelování města v červenci 1882 britským námořnictvem v rámci anglo-egyptské války. Oficiálně to byla odvěta za pogrom v evropské části města 11. 6. 1882. K tomu viz například články VRAŽDĚNÍ EVROPAŇŮ 1882 a BOMBARDOVÁNÍ ALEXANDRIE 1882. Je příznačné, že v *Národních listech* byl červnový masakr jednoduše zdůvodněn fanatismem Arabů.

¹⁵¹ K válečné propagandě viz např. RUSKÉ UKRUTNOSTI 1916. K politicky a ideově motivovaným článkům viz např. MÍSTO CIVILISACE – BARBARSTVÍ 1900 (*Nová doba* byl sociálně demokratický list, autor se podepsal jako „Socialista“). Oba články pojednávají o „ruských ukrutnostech“, první v rumunské Bukovině, druhý v Tchien-ťinu a okolí (Tiencin, Čína) v době tzv. Boxerského povstání (1899–1901). Nebylo jistě náhodou, že zprávy o těchto ukrutnostech připomínají obdobné popisy v kramářských písních a v člancích s tureckou a balkánskou tematikou (žhářství, drancování, znásilňování, dobíjení raněných, napichování dětí na bodáky apod.).

¹⁵² Hais 1985.

Prameny:

- B. K. T. *O té srbské válce. Zpívá se jako: „Šelt' jest jeden od Jičina“ atd.* Praha: Alois Wiesner, [1885].
- BALLING, Charley. *Sultán si zpívá. Z písniček tří králů.* Praha: Mojmir Urbánek, [1919].
- BENDA, Josef. *Nová píseň pod názvem: „Paša v Čechách.“* Praha: Jan Spurný, s. a.
- GRUNDOVÁ, Marie. *Píseň o povstání v Krivošii.* Praha: Jan Spurný, [1882].
- HADRA, Josef. *Nowá pjeśń pro mládenci a panny.* Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a.
- HAIŠ, František. *Horliwá prosba k Bohu a wyprawowanj o ruské wogně.* Praha: K. Vetterlovská knihtiskárna, 1855.
- HÁJEK, Ladislav. *Truchlivá píseň pod názvem: „Hrob v Bosně.“* Praha: Jan Spurný, s. a.
- HASLER, Karel. *Výlet pana Broučka do Cařihradu.* Praha: Nakladatelství Hašlerových písniček, [1920].
- Hrdinowa milenka. Wýgew z boge pro swobodu w Berljně dne 18. Března 1848.* S. l.: s. n., 1848.
- Hrůzostrašná a báječná píseň o velké vraždě v Konaku Bělehradském v Srbsku. Sepsáním Vincence Čtyřočko z Kolomeje.* Praha: Jul. Janů, [1903].
- CHLÁDEK, Josef. *Truchlivá píseň o hrozném povstání a krveprolití v Bosně a Hercegovině leta Páně 1878.* Roudnice nad Labem: A. Mareš, [1878].
- CHLÁDEK, Josef. *Truchlivá píseň o ukrutnostech Turků v povstání Bosny a Hercegoviny Leta Páně 1878.* Praha: Jan Spurný, [1878].
- CHLÁDEK, Josef. *Truchlivá píseň o ukrutnostech Turkův, páchaných na křesťanech ve válce slovansko-turecké leta Páně 1877.* Roudnice nad Labem: A. Mareš, [1877].
- J. V. M.: *Nejnovější vojenská píseň.* Praha: Jul. Janů, s. a.
- JAKL, František. *Obsjrné popsánj slowansko-turecké wálky. Přít.: Žalostná pjeśń o powstánj w Turecku.* Praha: Jan Spurný, [1877].
- JAKL, František. *Píseň o nynější válce rusko-turecké.* Praha: Jan Spurný, [1877].
- JAKL, František. *Píseň o nynější válce rusko-turecké.* Praha: Jan Spurný, [1877]. (delší verze)
- JAKL, František. *Píseň o rusko-turecké válce. (Přechod Rusů přes Dunaj.)* Praha: Jan Spurný, [1877].
- JEŽEK, Josef. *Prawdiwá pjeśń o Tureckém powstánj. Přít.: Powstánj w Hercegowině a Bosně.* Praha: Jan Spurný, [1875].
- KAFKA, Josef. *Truchlozpěw o hanebném počjnánj Turků we wálce slowansko-turecké.* Praha: Jan Spurný, [1876].
- KNOFLÍČEK, Václav. *Jak dostali na chrám páně dole Turci na Balkáně. Nejnovější písnička od Václava Knoflíčka psáno lidem pro radost a tiskla to „Veselost“.* Páté vydání. Praha: Edice Veselost, s. a.
- KRATOCHVÍL, Jan František. *Žalostná Pjeśń o powstánj Dalmátském. při [sic!] tom smutné a bolestné loučenj manželů s manželkami, djtek s otci a Matek se swými syny.* Nový Bydžov: K. Kastránek, s. a.
- KREJZA, Václav. *Nová píseň o úkladném zavraždění ruského císaře Alexandra II. ve městě Petrohradě dne 13. března 1881.* Praha: Jan Spurný, [1881].
- Mnohé truchliwé přjběhy s Prusko-Francouzské wálky z děgin w pjeśń uwedená [sic!] roku 1870.* Mladá Boleslav: Josef Zvikl, s. a.
- Nowá píseň mládencům a pannám.* Jindřichův Hradec a Tábor: Alois Landfras a syn, s. a.
- Nowá píseň o Francouzsko-Pruské wálce roku 1870–71. (Dle telegrafických zpráv sepsaná).* Jindřichův Hradec: Alois Landfras–syn, s. a.
- Nowá pjeśń o prawdiwém přjběhu ukrutnosti pohanské, gak kalotických [sic!] křesťanů wraždili w roku 1860.* Nový Bydžov: K. Kastránek, s. a.
- Nowá Pjeśń o ruském [sic!] rewolucj gak mnozy křesťané pro wjru Ježjsse zahynuli.* Olomouc: Antonín Halouzka, 1863.
- Nowá pjeśń o uherském Hurbanu, knězi luteránském, kterak wjru katolickau zlehčowal, swatj tupil, a mnohé katolické křesťany zmordowal.* S. l.: s. n., 1849.
- Nowá pjeśń o ukrutnostech tureckých z powstánj r. 1876.* Chrudim: Stanislav Pospíšil, [1876].
- Nowá Pjeśń [sic!] o wogně.* Praha: František Průša, s. a.
- Nová píseň pod názvem „Nárek záložníků“.* Praha: Jan Spurný, [1878].
- Nová píseň [sic!] podiwná a prawdiwá, o wysvobození ztraceného otce, který byl zajatý v Algieru 20 roků, kdežto letos v roku 1866 od svého syna wysvobozený byl.* Opava: A. Pavlíček, [1866].
- Nowá pjeśń pro mládenci a panny.* Praha: Jan Spurný, s. a.
- Nowá pjeśń pro mládenci a panny, který do Bosny táhli a s milenkami se loučili.* Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a.
- Nowá píseň Truchliwé a žalostné loučení rodičů, žen a dětí, pro nowé bojowníky proti nepřátelům.* Mladá Boleslav: Josef Zvikl, [1878].
- Nowá weselá pjeśń nazwaná politycká [sic!] skočná. Z brusu nowě wypracowaná a na swětlo wydaná po dokonánj cenzury měs. března sláwy plného roku 1848.* Praha: s. n., 1848.
- PEČÍRKA, Jan. *Nowá pjeśń děwče wěrné a upřjmné, pro mládenci a panny 1869.* Litomyšl: Jos. Bergerová, 1869.
- PENC, František. *Veselý Turecko-turbanový pochod. Slova od S. P. Lav. Hudbu složil Fr. Penc, kapelník ve Velvarech.* Velvary: Fr. Penc, 1913.
- Pjeśń nábožná ke cti Swaté Anny, Báby Krysta Pána.* S. l.: s. n., s. a.
- Pjeśń o českých holkách.* Praha: Knížecí arcibiskupská knih-tiskárna, s. a.
- Píseň o povstání v Bosně a Krivošiji.* Jindřichův Hradec: Alois Landfras–syn, [1882].
- Pjeśń o pronásledowánj katoljků w Turcych.* Znojmo: M. F. Lenk, 1860.
- Pjseň [sic!] woganská, pro obweselenj mládencům a paunám [sic!] na swětlo wydaná.* Jihlava: Jan Rippl, s. a.
- Píseň vojína k návratu z Bosny a Hercegoviny do rodilé země České.* Praha: Jan Spurný, [1878].
- Pjeśń z Bosny se wracegjech wogjnů.* Litomyšl: Jos. Bergerová, [1878].
- Píseň. I. Chaloupka nízká. II. Korálky.* Praha: Jul. Janů, s. a.
- PORT, Josef. *Nová píseň z bojiště v Bosně a Hercegovině, roku 1878.* Praha: Jan Spurný, [1878].
- PORT Josef. *Píseň o rusko-turecké válce. (Od přechodu Dunaje až do pádu Plevna a zajetí celé armády turecké v Šipském průsmyku.)* Praha: Jan Spurný, [1878].
- Powstánj w Turecku.* Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876].
- Powstánj w Turecku. Přít.: Pjeśń o turecké ukrutnosti, spáchané roku 1876.* Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876].

Powstánj w Turecku. Přít.: Truchlivá pjeň o trápenj a ukrutnostech tureckých. Litomyšl: Jos. Bergerová, [1876].

Prawdívá pjeň k sedmibolestné Panně Marii, wssem nábožným křesťanům k výstraze wydaná w roku 1863. Praha: Jan Spurný, 1865.

Pravdivé zpěvy o bratrském zápolení na výstrahu všem dobrým Slovanům a nám rodným Čechům obzvláště. Pardubice: F. Hoblík, [1913].

Prawdívý přjběh w pjeň uwedený, který se stal roku 1860 v Turecké zemi, w kragině Syrské, genž tam ubozj křesťané od pohanů, tak ohawně a nelidsky zawražděny byly. Jičín: F. J. Kastránek, 1860.

Prosba k Bohu a wyprawowánj o Ruské wogně. Znojmo: M. Hofmann, 1855.

REJNIŠ, Václav. *Piseň wěnowaná padlým wojínům w Bosni.* Mladá Boleslav: Josef Zvikl, [1878].

Smutná pjeň o hrozných wražďách a ukrutnostech nad Slowany od Maďarů páchaných, kterj tam pálj a wražďj a děti rozsekané psům za pokrm předhazugj. Gako se stalo měsjece čerwence 1848. Praha: K. Jeřábková, 1848.

Swatý list, který náš pán Ježíš Kristus s nebe dolů poslal. Litomyšl: Jos. Bergerová, s. a.

SVOBODA, Jaroslav. *Starý a nový světa běh!* Praha: Jan Spurný, 1866.

TĚR, Josef. *Přjběh, který se stal 15. zárj 1866, w turecké kragině na den Gména Panny Marie a gesstě nenj ukončen.* Mladá Boleslav: Josef Zvikl, [1867].

Truchlivá pjeň o dwauch krásných pannách, které na Moři zagaty, skrz kupeckého syna z Falgenau wykaupené byli, wjru katolickau přigawsse, od otce welkého mocnáře w Konsstantynopoli pronásledowani byli. Z pjsně hrdinskau stálost lepeg poznati můžeme. S. l.: s. n., [1846].

Turek z Kamenýho [sic!] mostu zpívá o tom nešťastným Turecku a jeho sultánovi tuto uštrapičirovanou písničku, která se zpívá podle turecké válečné hymny. Bim, bam, bej-le-Zulejka. Praha: Jul. Janů, [1908].

Vaječné provolání. Napsali M. F. Růžek, Kalendář Mejliš. Praha: Bratří Ziegnerové, s. a.

Válečnej kuplet: „Hrc vojáci – do tý vojny na Balkán!“ Jinak: „Lepší bude když zůstanem – tady doma“. Sepsal Boleslav Šorfšic, ženou neustále »mobilisirovaný člověk«. Kdo tohle přednáší, může mít v ruce šavli, cep, starou bambitku, handžár, nebo kanon – podle toho co udrží. Praha: Jul. Janů, [1908].

Welmi žalostná Pjeň w [sic!] spáchane a ukrutne wražďě, od dwanácti laupežnjků nad pěti osobami ve mleyně bljž Radnic. Kutná Hora: s. n., [1834].

ŽIPEK, Alois. *Sarajevo. Písnička smutnoveselá o začátku, prostředku i konci té žalostné světové vojny.* Praha: V. Holický, s. a.

Literatura:

‘ABD AL-‘AZÍM 2011: ‘ABD AL-‘AZÍM, Šaríf. *Ženy v islámu a ženy v židovsko-křesťanské tradici. Mýtus a realita.* Praha: Muslimská obec, 2011.

AHARONIAN 1903: AHARONIAN, Avétis. *Obrázky z tureckého Arménska.* Praha: J. Otto, 1903.

AMORT 1977: AMORT, Čestmír. *Ohlas rusko-turecké války v letech 1877–1878 v české a slovenské veřejnosti. Slovanský přehled* 63, 1977, č. 6, s. 495–509.

BARTÁK 1881: BARTÁK, Josef. *Maronité na Libanonu. Časopis katolického duchovenstva* 22, 1881, sv. 1., s. 23–38, sv. 2., s. 81–96.

BEČKA – MENDEL 1998: BEČKA, Jiří – MENDEL, Miloš. *Islám a české země.* Olomouc: Votobia, 1998.

BERÁNEK 2007: BERÁNEK, Zdeněk. *Alžírsko.* Praha: Libri, 2007.

BOMBARDOVÁNÍ ALEXANDRIE 1882: *Bombardování Alexandrie. Národní listy* 22, 1882, č. 191 ze dne 13. 7. 1882, s. [2].

BOMBARDOVÁNÍ NIKOPOLE 1877: *Bombardování Nikopole. Národní listy* 17, 1877, č. 182 ze dne 5. 7. 1877, s. [2].

CZECH 1962: *Czech and English Song Book. Published by the American Sokol Organization. For the 1962 Tour to Europe.* S. l.: s. n., [1962].

ČECH 1875: ČECH, Svatopluk. *Čerkes. Povídka veršem. Lumír* 3, 1875, č. 26, s. 318–319, č. 27, s. 330, č. 28, s. 342–343, č. 29, s. 359–360.

ČECH 1880: ČECH, Svatopluk. *Nová sbírka veršovaných prací.* Praha: Knihkupectví dra. Grégra a Ferd. Dattla, 1880.

ČECH 1885: ČECH, Svatopluk. *Upomínky z východu. Obrázky z pouti po Kavkaze a z cesty zpáteční.* Praha: Šimáček, 1885.

ČECH 1915: ČECH, Svatopluk. *Čerkes. Úvodem opatřil Ferdinand Strejček.* Praha: F. Topič, 1915.

ČECH 1946: STREJČEK, Ferdinand (ed.). ČECH, Svatopluk. *Svatopluk Čech rodičům.* Praha: Topičova edice, 1946.

ČERKESOVÉ 1877: Čerkesové. *Světovzor* 11, 1877, příloha k číslu 24, s. 286–287, příloha k číslu 25, s. 297–298.

ČERMÁK 1965: ČERMÁK, Arnošt. *Na Krétě. Lidé a země* 14, 1965, č. 2, s. 78–82.

DITTRICH 1998: DITTRICH, Zdeněk Radslav. *Balkánské kolbiště a evropské mocnosti.* Brno: 3K, 1998.

DOMNĚLÉ UKRUTNOSTI 1877: *Domnělé ukrutnosti Rusů v Turecku. Našinec* 9, 1877, č. 85 ze dne 22. 7. 1877, s. [2].

DORŠ 1861: DORŠ, Isidor. *Z Velkého Kaira dne 4. Června [sic!] 1861. [Původní dopis důst. O. Provincialovi řehole Františk. v Praze]. Blahověst. Katolické listy Čechův, Moravanův, Slezákův, Slovákův* 11, 1861, č. 19 ze dne 5. 7. 1861, s. 300–302.

DOSTÁL 1884: DOSTÁL, Alois. *Odkud a jakou čerpá náš lid vzdělanost? Plzeňské listy* 20, 1884, č. 71 ze dne 12. 6. 1884, s. [1]–[2], č. 72 ze dne 14. 6. 1884, s. [1]–[2], č. 73 ze dne 17. 6. 1884, s. [1].

DUBOVSKÁ – PETRŮ – ZBOŘIL 2005: DUBOVSKÁ, Zorica – PETRŮ, Tomáš – ZBOŘIL, Zdeněk. *Dějiny Indonésie.* Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2005.

DUFKA – MEDŘÍKOVÁ 2020: DUFKA, Jiří – MEDŘÍKOVÁ, Petra. *Obraz a dekor. In: GLOMBOVÁ, Hana (ed.). Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě: Moravské zemské muzeum, 4. září 2020 – 7. března 2021.* Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 27–30.

FAIT 1898: FAIT, Emanuel. *Přírodní bohatství v Alžíru. Živa. Časopis přírodnický* 8, 1898, č. 9, s. 262–264, č. 10, s. 292–294.

- FIALA 2014:** FIALA, Jiří. Reflexe válek s Turky v českých písních kramářských. *Historie – Otázky – Problémy* 6, 2014, č. 2, s. 227–236.
- FRENZEL 1937:** FRENZEL, František. *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*. Hora Svaté Kateřiny: F. Frenzel, 1937.
- FRIČ 1864:** FRIČ, Antonín. Cesta do Chorvatska, Dalmacie a na Černou Horu, vykonaná na jaře r. 1856. *Živa* 12, 1864, sv. 4., s. 289–308.
- FRIČ 1862:** FRIČ, Josef Václav. Jaroslav Čermák. *Obrazy života* 4, 1862, č. 6, s. 64–67, č. 7, s. 82–83, č. 8, s. 88–89.
- FRIČ 1955:** CVEJN, Karel (ed.). FRIČ, Josef Václav. *J. V. Frič v dopisech a denících*. Praha: Československý spisovatel, 1955.
- FRONK 2005:** FRONK, Václav. Takové hezké holky. Obraz ženské emancipace v českých humoristických časopisech 1890–1914. *Dějiny a současnost* 27, 2005, č. 11, s. 14–17.
- FUČÍK 1998:** FUČÍK, Josef. Operace rakousko-uherské armády v Bosně a Hercegovině 1878 a 1881–1882 na základě mandátu Berlínského kongresu. *Historie a vojenství* 47, 1998, č. 4, s. 38–64.
- GLENNY 2003:** GLENNY, Misha. *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a nemoci*. Praha: BB art, 2003.
- GOMBÁR 1999:** GOMBÁR, Eduard. *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha: Karolinum, 1999.
- GOMBÁR 2015:** GOMBÁR, Eduard. *Dějiny Libye*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2015.
- GUTH-JARCOVSKÝ 1890:** GUTH-JARCOVSKÝ, Jiří Stanislav. Mitidža. Causerie z cest. *Lumír. Časopis zábavný a poučný* 18, 1890, č. 9, s. 101–102, č. 10, s. 111–112.
- GUTH-JARCOVSKÝ 1892:** GUTH-JARCOVSKÝ, Jiří Stanislav. *Na pokraji Sahary. Vzpomínky a dojmy z cest po Alžírsku*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1892.
- HAIŠ 1985:** RYŠAVÁ, Eva (ed.). HAIŠ, František. *Vzpomínky pražského písničkáře 1818–1897*. Praha: Odeon, 1985.
- HAMSUN 1919:** HAMSUN, Knut. *V říši pŭlmésice*. Praha: A. Svěcený, 1919.
- HAVEL 2005:** HAVEL, Petr. Musela ji vybojovat infanterie. Vojáci z českých zemí v Bosně a Hercegovině 1878–1914. *Dějiny a současnost* 27, 2005, č. 10, s. 41–43.
- HAVRÁNKOVÁ 1966:** HAVRÁNKOVÁ, Růžena. Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů v letech 1875–1877. In: *Slovanské historické studie 6. Česká společnost a balkánské národy*. Praha: Ústav dějin evropských socialistických zemí, 1966, s. 5–53.
- HELLER 1888:** HELLER, Servác. Rusové v Mervu. Časová črta. *Květy* 10, 1888, 1. pololetí, sešit lednový, únorový a březnový, s. 83–91, 227–235 a 367–374.
- HENZL 1848:** HENZL, J. Lid wesnický a kněhkupectví w Čechách. *Pražské nowiny* 1848, č. 17 ze dne 27. 2. 1848, s. 65–66.
- HLADKÝ 1996:** HLADKÝ, Ladislav. *Bosna a Hercegovina. Historie nešťastné země*. Brno: Doplněk, 1996.
- HLADKÝ 2001:** HLADKÝ, Ladislav. Bosna a Hercegovina – objekt zájmu rakousko-uherské a jihoslovanské politiky (1878–1914). *Slovanský přehled* 87, 2001, č. 3, s. 269–296.
- HLADKÝ 2010:** HLADKÝ, Ladislav et al. *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy = Relations between Czechs and the nations and countries of Southeastern Europe*. Praha: Historický ústav, 2010.
- HLAVAČKA 1983–1984:** HLAVAČKA, Milan. K vývoji tzv. východní otázky do Berlínského kongresu 1878. *Společenské vědy ve škole* 40, 1983–1984, č. 1, s. 8–12.
- HOLEČEK 1878:** HOLEČEK, Josef. Kalevala. *Osvěta* 8, 1878, díl II., č. 10, s. 732–744; č. 11, s. 827–843.
- HOLEČEK 1878–1880:** HOLEČEK, Josef. *Za svobodu. Kresby z bojů černohorských a hercegovských proti Turkům. I–III*. Praha: J. Holeček, 1878, 1879 a 1880.
- HOŘICA 1909:** HOŘICA, Ignác. *Smutné i veselé z Bosny a Hercegoviny. Ze zápisků mladého důstojníka*. Praha: J. Otto, 1909.
- HOŠEK 1890:** HOŠEK, Method. Bídňe umírá, kdo protiví se Bohu. *Posvátná kazatelna. Časopis kazatelský* 27, 1890, s. 109–112.
- HOZÁK 2004:** Hozák, Jan. Technický pokrok v 19. století. In: *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 4.–6. března 2004. Věnováno památce prof. Jana Havránka*. Praha: ÚČLAV ČR, 2004, s. 60–74.
- HRADEČNÝ – DOSTÁLOVÁ – HROCHOVÁ – OLIVA – VAVŘÍNEK 1998:** HRADEČNÝ, Pavel – DOSTÁLOVÁ, Růžena – HROCHOVÁ, Věra – OLIVA, Pavel – VAVŘÍNEK, Vladimír. *Dějiny Řecka*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1998.
- CHOCHOLOUŠEK 1863–1864:** CHOCHOLOUŠEK, Prokop. *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských. Díl první–třetí*. Praha: I. L. Kober, 1863–1864.
- CHOCHOLOUŠEK 1901:** CHOCHOLOUŠEK, Prokop. Žena černohorská. In: *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských. Díl III*. Praha: Bursík & Kohout 1901, s. 599–638.
- JEVREINOV – FLOROVSKIJ – INOSTRANCEV – MAKSIMOVIČ – ŠMURLO 1927:** JEVREINOV, Boris Aleksejevič – FLOROVSKIJ, Antonij Vasiljevič – INOSTRANCEV, Michail Aleksandrovič – MAKSIMOVIČ, Jevgenij Filimonovič – ŠMURLO, Jevgenij Francevič. *Rusko v boji za osvobození balkánských Slovanů roku 1877–1878*. Praha: J. Otto, 1927.
- JIREČEK 1873:** JIREČEK, Konstantin Josef. Francouzský hlas o národech balkánského [sic!] poloostrova. *Časopis Musea království Českého* 47, 1873, sv. 4, s. 421–447.
- JIREČEK 1947:** PÁTA, Josef (ed.). JIREČEK, Konstantin Josef – JIREČEK, Hermenegild. *Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermenegilda Jirečka*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1947.
- JMÉNEM JEHO VELIČENSTVA 1882:** Jménem Jeho Veličenstva Císaře. *Národní listy* 22, 1882, č. 79 ze dne 21. 3. 1882, s. [1].
- KALOUSEK 1880:** KALOUSEK, Josef. Císař Alexander Osvoboditel. *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice* 10, 1880, díl I., č. 4, s. 265–283.
- KARADŽIĆ 1837:** [KARADŽIĆ, Vuč Stefanović]. *Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*. Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1837.
- KNEIDL 1983:** KNEIDL, Pravoslav. *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*. Praha: Odeon, 1983.

- KOLEJKA 1979:** KOLEJKA, Josef. *Balkánská otázka 1908–1914. Mezinárodní socialistické hnutí o mladoturecké revoluci a o balkánských válkách*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1979.
- KONEC PRVNÍHO JEDNÁNÍ 1869:** Konec prvního jednání. *Národní listy* 9, 1869, č. 327 ze dne 26. 11. 1869, s. [1] a [2].
- KOPŘIVA 1875:** KOPŘIVA, Petr. Abbé Rohrbachra výklad prorocství Daniele VII. o zahynutí pŕlmesíce. *Čech* 7, 1875, č. 221 ze dne 26. 9. 1875, s. [1]–[2].
- KÖRBER 1879:** KÖRBER, Philipp von. *Povstání divochů na ostrově Jávě. Poučná povídka od Filipa Körbera*. Trad. Gustav Herman. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1879.
- KOŘALKA 2008:** KOŘALKA, Jiří. Sledování příznivých a negativních zpráv o Čechách v zahraničním tisku 19. století. In: *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav, 2008, s. 567–581.
- KOTEK 1985:** KOTEK, Josef. Český kuplet, jeho prostředí a pěstovatelé. K historii pódiových vokálních žánrů. *Hudební věda* 22, 1985, č. 2, s. 99–133.
- KRALÍČEK 2015:** KRALÍČEK, Václav. *Velký švindl. Krymská válka 1853–1855*. Praha: Epoque, 2015.
- KRÁLOVNA BULHARSKÁ 1876:** „Královna bulharská.“ *Posel z Prahy. Občanské noviny a věstník národohospodářský* 1876, č. 249 ze dne 4. 10. 1876, s. [2].
- KRÁSNOHORSKÁ 1880:** KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *K slovanskému jihu. Básně*. Praha: Knihkupectví dra. Grégra a Ferd. Dattla, 1880.
- KRÁSNOHORSKÁ 1950:** KREJČÍ, Karel (ed.). KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Ze vzpomínek Elišky Krásnohorské*. Praha: Československý spisovatel, 1950.
- KREJČÍ 1975:** KREJČÍ, Karel. *Česká literatura a kulturní proudy evropské*. Praha: Československý spisovatel, 1975.
- KRVAVÝ DEN V LOVCI 1877:** Krvavý den v Lovci. *Národní listy* 17, 1877, č. 215 ze dne 7. 8. 1877, s. [2].
- KRVAVÝ PŘEVRAAT 1903:** Krvavý státní převrat v Srbsku. *Národní listy. Odpolední vydání* 43, 1903, č. 159 ze dne 12. 6. 1903, s. [1]–[4].
- KŘESŤANSKÉ NADĚJE 1858:** Křesťanské naděje a trudy na východě. *Blahověst. Katolické hlasy pro kněžstvo i lid jazyka československého* 4, 1858, díl I., sv. 2. ze dne 30. 5. 1858, s. 69–76.
- KUTNAR 1963:** KUTNAR, František. Kramářská píseň jako historický pramen. In: *Václavkova Olomouc 1961. Sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 77–86.
- LAGARDE – MICHARD 2008:** LAGARDE, André – MICHARD, Laurent. *Francouzská literatura 19. století*. Praha: Garamond, 2008.
- LAMARTINE 1835:** LAMARTINE, Alphonse de. Klesání turecké říše (Z Lamartinovy cesty do východních zemí). *Česká wčela* 2, 1835, č. 48 ze dne 1. 12. 1835, s. 381–383.
- LAMBL 1850:** LAMBL, Vilém Dušan. Zpráva o Černé Hoře a Cernohorcích [sic!]. *Časopis českého Museum* 24, 1850, sv. 4, s. 511–540.
- LEHR 2020:** LEHR, Peter. *Historie pirátství. Od Vikingů po somálské lupiče*. Praha: Euromedia Group, 2020.
- LERMONTOV 1892:** LERMONTOV, Michail Jurjevič. *Básně. I. 1828–1832*. Trad. František Táborský. Praha: J. Otto, [1892].
- MALEČKOVÁ 2002:** MALEČKOVÁ, Jitka. *Úrodná půda. Žena ve službách národa*. Praha: ISV, 2002.
- MALEČKOVÁ 2017:** MALEČKOVÁ, Jitka. Otroctví po turecku. *Dějiny a současnost* 39, 2017, č. 4, s. 14–16.
- MAREK 1833:** MAREK, Antonín. Ko ne se osvětí, on se neposvětí (Dokud se nepomstí, dotud se neospravedlní). *Gindy a Nynj. Národnj Zábawnjck pro Čechy, Morawu a Slowany w Uhřjch* 1833, 1. pololetí, č. 14, s. 110.
- MIKANOVÁ 2017:** MIKANOVÁ, Hana. Jan František Kratochvíl, zpěvák chrudimský. *Chrudimské vlastivědné listy* 26, 2017, č. 3, s. 16–17.
- MIKULÁŠ 1855:** Mikuláš I. Pavlovič. In: *Obzor: Listy pro národopis, dějepis, veřejný život, literaturu a umění, zvláště nynějška a vlasti*. Praha, Jaroslav Pospíšil, 1855, s. 108–120.
- MÍSTO CIVILISACE – BARBARSTVÍ 1900:** Místo civilisace – barbarství. *Nová doba. Orgán lidu pracujícího* 5, č. 35 ze dne 30. 8. 1900, s. [1]–2.
- MÜCKE 2004:** MÜCKE, Pavel. Hercegovina, musela ji vybojovat infantéria? In: *O exilu, šlechtě, Jihoslovanech a jiných otázkách dějin moderní doby. Sborník k narozeninám Arnošta Skoupého*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004, s. 232–240.
- NEBOJME SE KOMETY 1872:** Nebojme se komety. *Pražský denník* 7, 1872, č. 44 ze dne 21. 2. 1872, s. [2].
- NĚCO O NEBI 1872:** Něco o nebi a o kometách. *Český lev* 8, 1872, č. 61 ze dne 1. 8. 1872, s. [1] a [2].
- NEČAS 1959:** NEČAS, Cyril. Česká společnost a anexe Bosny a Hercegoviny r. 1908–1909. In: *Sborník Matice moravské* 78. Brno: Matice moravská, 1959, s. 114–138.
- NEŠPOR 1964:** NEŠPOR, Zdeněk. Osudy Skopje. *Lidé a země* 13, 1964, č. 4, s. 150–153.
- NOVÁ DOBA 1881:** Nová doba na Rusi. *Národní listy* 21, 1881, č. 64 ze dne 16. 3. 1881, s. [1].
- NOVÁK 1915:** NOVÁK, Arne. Svatopluk Čech na Kavkaze. Studie literárně dějepisná. *Květy* 37, 1915, kniha 73., sv. 1., s. 32–57.
- O NEPOKOJÍCH V NAPLUZE 1856:** O nepokojích v Napluze. *Pražské noviny* 1856, č. 106 ze dne 3. 5. 1856, s. [3].
- O PÍSNIČKÁŘÍCH 1901–1902:** O jarmarečních písničkářích. *Škola našeho venkova* 6, 1901–1902, č. 4, s. 140.
- OKUPACE 1878:** Okupace Bosny a Hercegoviny. *Národní listy* 18, 1878, č. 190 (chybné číslování: správně č. 191) ze dne 7. 8. 1878, s. [1]–[2].
- OLIVA 1904–1905:** OLIVA, Jan. Nábožnost našich venkovanů. *Český lid* 14, 1904–1905, s. 353–363 a 401–409.
- OPRAVA MAPY 1877:** Oprava mapy evropské. *Národní listy* 17, 1877, č. 116 ze dne 28. 4. 1877, s. [1].
- OSTROV KRÉTA 1896–1897:** Ostrov Kréta. *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální* 4, 1896–1897, s. 564.
- OSVĚDČENÍ ČESKÉHO NÁRODA 1877:** *Národní listy* 17, 1877, č. 153 ze dne 6. 6. 1877, rubrika Osvědčení českého národa v příčině zápasu za osvobození jižního Slovanstva, s. [2].

- PAUL-LOUIS 1911–1912:** PAUL-LOUIS. Právo silnějšího. *Pokroková revue. List pro politiku a život kulturní* 8, 1911–1912, č. 2 z prosince 1911, s. 70–80.
- PELIKÁN – HAVLÍKOVÁ – CHROBÁK – RYCHLÍK – TEJCHMAN – VOJTĚCHOVSKÝ 2019:** PELIKÁN, Jan – HAVLÍKOVÁ, Lubomíra – CHROBÁK, Tomáš – RYCHLÍK, Jan – TEJCHMAN, Miroslav – VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej. *Dějiny Srbska*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2019.
- PERWOLF 1878:** PERWOLF, Josef. Východní otázka – otázka slovanská. *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice* 8, 1878, díl I., č. 3–6, s. 161–178, 255–269, 337–348, 419–432, díl II., č. 7, s. 509–523.
- PFLEGER-MORAVSKÝ 1862:** PFLEGER-MORAVSKÝ, Gustav. *Cypřiše. Sbírnka básní lyrických a epických*. Praha: I. L. Kober, 1862.
- PLETKA – KARBUSICKÝ 1961:** PLETKA, Václav – KARBUSICKÝ, Vladimír (edd.). *Kabaretní písničky*. Praha: Státní hudební vydavatelství, 1961.
- PLCH 1974:** PLCH, Jaromír. *Antonín Marek*. Praha: Melantrich 1974.
- POHNUTLIVÁ PÍSNÍČKA 1918:** Pohnutlivá písnička o té bandě vznešených lupičů a tom velkém morduňku. *Humoristické listy* 61, 1918, č. 50 ze dne 6. 12. 1918, s. 460–461.
- POKORNÁ 2001:** POKORNÁ, Magdaléna. *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*. Praha: Práh, Archiv AV ČR, 2001.
- POKORNÝ 1879:** POKORNÝ, Rudolf. Z východu (Památce Prokopa Chocholouška). *Koleda. List belletristický* 4, 1879, č. 15 ze dne 20. 5. 1879, s. [225].
- POLITICKÉ ZPRÁVY 1882:** Politické zprávy domácí. *Národní listy* 22, 1882, č. 105 ze dne 17. 4. 1882, s. [1].
- POVSTÁNÍ 1870:** *Povstání v Dalmácii*. Praha: Edvard Grégr, 1870.
- PRAVEC 1967:** PRAVEC, Karel. *Kemal Atatürk*. Praha: Svoboda, 1967.
- PŘEHLED 1860:** *Pražské noviny* 1860, č. 178 ze dne 29. 7. 1860, rubrika Přehled politických událostí, nejnovější zprávy a hlasy žurnálů, s. [2].
- PŘEHLED UDÁLOSTÍ 1860:** *Pražské noviny* 1860, č. 182 ze dne 3. 8. 1860, rubrika Přehled politických událostí, nejnovější zprávy a hlasy žurnálů, s. [1].
- PŘÍHODY 1845:** J. W. P. Příhody třech Polákůw w Algíru. *Česká wčela* 12, 1845, č. 71 ze dne 5. 9. 1845, s. 287–288.
- RADZINSKIJ 2007:** RADZINSKIJ, Edvard. *Alexandr II. Poslední velký car*. Praha: Mladá fronta, 2007.
- RATAJ 2002:** RATAJ, Tomáš. *České země ve stínu pŕlměsíce. Obraz Turka v rané novověké literatuře z českých zemí*. Praha: Scriptorium, 2002.
- RATOLÍSKA 1912:** RATOLÍSKA, Ludvík. Jak si teďka sultán zpívá, když se na Čataldži dívá. Kostymní kuplet. *Lidový humor. Měsíčník pro humor, vtip, satyru a lidový po- pěvek* 1, 1912–1913, č. 8 ze dne 10. 12. 1912, s. [64].
- RAUŠAR 1903:** RAUŠAR, Josef Zdeněk. *Na půdě sopečné. Z potulek po Srbsku, Makedonii a Turecku*. Praha: Eduard Grégr a syn, 1903.
- RUSKÉ UKRUTNOSTI 1916:** Ruské ukrutnosti v Bukovině. *Venkov. Orgán České strany agrární* 11, 1916, č. 161 ze dne 7. 7. 1916, s. 6.
- RUSOVÉ V ASII 1884:** Rusové v Asii. *Lumír. Časopis zá- bavný a poučný* 12, 1884, č. 9 ze dne 20. 3. 1884, s. 144.
- RUSY 1855:** Rusy. Petrohrad, 29. prosince. *Pražské noviny* 1855, č. 6. ze dne 7. 1. 1855, s. [2].
- RŮŽIČKA 1947:** RŮŽIČKA, Josef. Válka rusko-turecká 1877–78 a slovanská myšlenka. *Slovanský přehled* 33, 1947, č. 9–10, s. 497–511.
- RYCHLÍK 2009:** RYCHLÍK, Jan et al. *Mezi Vídní a Cařihradem. 1. Utváření balkánských národů*. Praha: Vyšehrad, 2009.
- SEBEKLAM 1878:** Sebeklam a perfidie. *Národní listy* 18, 1878, č. 190 (chybné číslování: správně č. 191) ze dne 7. 8. 1878, s. [1].
- SCHEYBAL 1955:** SCHEYBAL, Josef. Josef Tér, jarma- reční písničkář. *Československá etnografie* 3, 1955, č. 1, s. 72–96.
- SCHEYBAL 1962:** SCHEYBAL, Josef Václav. Typy lido- vých zpravodajských tisků. *Československá etnografie* 10, 1962, č. 3, s. 265–280.
- SCHEYBAL 1978:** SCHEYBAL, Josef Václav. Autoři, zpěváci a kolportéři kramářských písní. In: *Zpravodaj ko- ordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a fol- kloristiku 1978, příloha 3. Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách. Referáty z pracovní konference*. Praha 27. 1. 1978. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, [1978], s. 53–63.
- SKŘIVAN 1996:** SKŘIVAN, Aleš. *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha: Karolinum, 1996.
- SOUKUPOVÁ 1981:** SOUKUPOVÁ, Věra. *Jaroslav Čermák*. Praha: Odeon, 1981.
- SOULEIMANOV 2007:** SOULEIMANOV, Emil. Velká kavkazská válka 1817–1859/1864. *Slovanský přehled* 93, 2007, č. 1, s. 1–22.
- SPRAVEDLIVÁ STÍŽNOST 1847:** Správedlivá stížnost na české hostince w Čechách. *Česká wčela* 14, 1847, č. 31 ze dne 16. 4. 1847, s. 123.
- SRB 1913:** SRB, Adolf. *Válka na Balkáně v roce 1912– 1913*. Praha: Šimáček, 1913.
- SRB 1889–1890:** SRB, Jan. Obyvatelstvo království Srbského. Se zvláštním zřetelem k poměru sexuálnímu. *Athenaeum. Listy pro literaturu a kritiku vědeckou* 7, 1889– 1890, č. 4 ze dne 15. 1. 1890, s. 97–107.
- SREZNĚVSKIJ – HANKA 1842:** SREZNĚVSKIJ, Izmail Ivanovič – HANKA, Václav. Černohořj. Popis Izmaila Sreznewského v listech k Wáclawowi Hankovi. *Časopis českého Museum* 16, 1842, sv. 2, s. 289–300.
- STARČEVIĆ 1966:** STARČEVIĆ, Veselin. Vilém Dušan Lambl a Jihoslované v letech 1848–1850. In: *Slovanské historické studie 6. Česká společnost a balkánské národy*. Praha: Ústav dějin evropských socialistických zemí, 1966, s. 93–125.
- STARÉ PROROCTVÍ 1878:** Staré proroctví o zahynutí říše turecké. *Našinec* 10, 1878, č. 1 ze dne 1. 1. 1878, s. [3].

- STOJANOV 1978:** BECHYŇOVÁ, Věnceslava (ed.). STOJANOV, Zachari. *Zápisky o bulharských povstáních*. Praha: Odeon, 1978.
- SVĚTLA PŘIBÝVÁ 1877:** Světla přibývá. *Národní listy* 17, 1877, č. 208 ze dne 31. 7. 1877, s. [1].
- ŠEDIVÝ 2007:** ŠEDIVÝ, Miroslav. Francouzská expedice do Alžírsku roku 1830. *Nový Orient* 62, 2007, č. 4, s. 21–25.
- ŠEDIVÝ 2010:** ŠEDIVÝ, Miroslav. Náboženské poměry na území Sýrie v 19. století. *Nový Orient* 65, 2010, č. 1, s. 35–38.
- ŠESTÁK 1970:** ŠESTÁK, Miroslav. Krivošijské povstání 1869–1870 a česká politika. *Slovanský přehled* 56, 1970, č. 4, s. 252–258.
- ŠESTÁK 1982:** ŠESTÁK, Miroslav. Povstání v Hercegovině r. 1882 a česká politika. *Slovanský přehled* 68, 1982, č. 5, s. 375–385.
- ŠÍSTEK 2011:** ŠÍSTEK, František. *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830–2006*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2011.
- ŠTORCH 1842:** ŠTORCH, Karel Boleslav. Scéna z Kawkasu. *Wlastimil. Přítel osvěty a zábavy* 1, 1842, sv. 1., s. 52–57.
- ŠTORCH 1913–1914:** ŠTORCH, Eduard. Ruský školní dějepis. *Pedagogické rozhledy* 27, 1913–1914, seš. 4, s. 377–385, seš. 5, s. 514–523, seš. 6, s. 646–651, seš. 7, s. 802–806, seš. 8, s. 924–931.
- ŠŤASTNÝ 1955:** ŠŤASTNÝ, Vladislav. Krymská válka a soudobá česká společnost. (Příspěvek k dějinám česko-ruských vztahů v polovině 19. století). In: *Slovanské historické studie I*. Praha: Slovanský ústav ČSAV, 1955, s. 112–142.
- TARLE 1951:** TARLE, Jevgenij Viktorovič. *Krymská válka. I. a II.* Praha: Naše vojsko, 1951.
- TICHÝ 1913:** TICHÝ, Karel. Noviny a lidovýchova. *Česká osvěta. List věnovaný zájmům veřejného knihovnictví a organizací lidového vzdělání* 9, 1913, seš. 1. z ledna 1913, s. 1–7.
- TOMÍČEK 1842:** TOMÍČEK, Jan Slavomír. Černohorci. Dle Wuka Štefanoviče. *Wlastimil. Přítel osvěty a zábavy* 3, 1842, sv. 2. a 3., s. 99–116 a 232–249; 4, 1842, sv. 1., s. 14–33.
- TOMSA 1861:** TOMSA, František Bohumil. *Věneček uvitý z utěšitelných povídek a bájek. Za odměnu nábožným a pilným dítkám*. Praha: Karel Bellmann, [1861].
- TOUŽIMSKÝ 1877:** J. J. T. (= TOUŽIMSKÝ, Josef Jakub?). Anglie v Indii. *Národní listy* 17, 1877, č. 226 ze dne 18. 8. 1877, s. [1].
- TURECKO 1849:** Turecko. *Morawské Nowiny* 1849, č. 253 ze dne 4. 11. 1849, s. 1147–1148.
- UDÁLOSTI V SÝRII 1860:** Události v Sýrii. *Pražské noviny* 1860, č. 166 ze dne 15. 7. 1860, s. [2]–[3].
- VÁLEČNÁ ZVLČILOST 1876:** Válečná zvlčilost. *Národní listy* 16, 1876, č. 201 ze dne 23. 7. 1876, s. [2].
- VÁLKA 1877:** *Národní listy* 17, 1877, č. 168 ze dne 21. 6. 1877, rubrika Válka, s. [1].
- VEREŠČAGIN 1904:** VEREŠČAGIN, Vasilij Vasiljevič. *Na vojně v Asii a v Evropě*. Trad. Vincenc Červinka. Praha: J. Otto, 1904.
- VĚSTNÍK ŽIVNOSTENSKÝ 1890:** *Národní politika* 8, 1890, č. 57 ze dne 27. 2. 1890, rubrika Věstník živnostenský a dělnický, s. [5].
- VÍTĚZSTVÍ NAD KRIVOŠIJÍ 1882:** Vítězství nad Krivošijí. *Národní listy* 22, 1882, č. 72 ze dne 14. 3. 1882, s. [1].
- VLAŠÍNOVÁ 1987:** VLAŠÍNOVÁ, Drahomíra. *Eliška Krásnohorská*. Praha: Melantrich, 1987.
- VLČEK 1999:** VLČEK, Radomír. Ruský panslavismus a krymská válka. *Slovanský přehled* 85, 1999, č. 1, s. 13–31.
- VLČEK 2001:** VLČEK, Radomír. Ruská expanze do Střední Asie a její vyvrcholení v 19. století. *Slovanský přehled* 87, 2001, č. 3, s. 257–268.
- VLČEK 2006:** VLČEK, Radomír. Mýtus Ruska a ruského slovanství v českém prostředí 19. století. In: *Pravda, láska a ti na „východě“*. *Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha: UK FHS, 2006, s. 28–56.
- VOŠAHLÍKOVÁ 1997:** VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Vliv Národních listů na utváření českého veřejného mínění ve 2. polovině 19. století. In: *Bratři Grégrové a česká společnost ve druhé polovině 19. století*. Praha: Eduard Grégr a syn, Historický ústav AV ČR, 1997, s. 39–48.
- VOTÁPEK 2019:** VOTÁPEK, Vladimír. *Kavkazská tragédie. Ruské dobývání Kavkazu v letech 1783–1864*. Praha: Epocha, 2019.
- VRAŽDĚNÍ EVROPANŮ 1882:** Vraždění Evropanů v Egyptě. *Národní listy* 22, 1882, č. 161 ze dne 13. 6. 1882, s. [1].
- VRZAL 1892:** VRZAL, Augustin Alois. Sborník světové poesie. Vydává Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Č. 7. M. J. Lermontov: „Básně“. Přeložil Fr. Tábořský. Díl I. 1828–1832. V Praze 1892 [recenze]. *Hlídky literární. Listy věnované literární kritice* 9, 1892, č. 8, s. 289–294.
- VYDĚRAČNÁ ANGLIE 1897:** J. W. Vyděračná Anglie. *Národní listy* 37, 1897, č. 227 ze dne 17. 8. 1897, s. [1] a 2.
- VZPOMÍNKA 1897:** Vzpomínka na generála M. G. Čerňajeva. *Národní listy* 37, 1897. Odpolední vydání k č. 262 ze dne 21. 9. 1897, s. [1]–[2].
- WANNER 2009:** WANNER, Jan. *Krvavý zrod moderního Turecka. Ankara mezi Londýnem a Moskvou*. Praha: Libri, 2009.
- WOLSELEY 1912:** WOLSELEY, Garnet Joseph. *Krymská válka; Vzpoura v Indii. Příběhy ze života vojínova*. Trad. Věra Čalounová. Praha: Sokol, 1912.
- Z KANDIE 1866:** Z Kandie, 15. září. (Zprávy o povstání). *Národní listy* 6, 1866, č. 261 ze dne 23. 9. 1866, s. [2].
- Z KANDIE, 8. prosince 1866:** Z Kandie, 8. prosince 1866 (Zprávy o povstání). *Národní listy* 6, 1866, č. 339 ze dne 10. 12. 1866, s. [2].
- Z VOJVODINY 1848:** Z vojvodiny srbské. Zpráva o bojích, vydaná od národního výboru srbského w Karłowci. *Národní Nowiny* 1, 1848, č. 98 ze dne 6. 8. 1848, s. 386.
- ZA DVA KREJCARY – NEBE 1886:** Za dva krejcary – nebe, čili: „Svatý list“, který náš pán – s nebe dolů poslal. *Světlo. Orgán svobodomyšlných* 9, 1886, č. 11 ze dne 25. 11. 1886, s. 75.
- ZA PŮL ROKU 1872:** Za půl roku bude se světem konec. *Český lev* 8, 1872, č. 14 ze dne 18. 2. 1872, s. [2].
- ZIMMERMANN 1862:** ZIMMERMANN, Josef. *Čerkessjn, anebo: Tagný křesťan. Powjodka z ruských bogů*

s Čerkessjny, pro dospělou mládež. Praha: C. k. dvorní knih-tiskárna synů Bohumila Haase, 1862.

ZPRÁVY 1860: Zprávy. *Časopis katolického duchovenstva* 1, 1860, sv. 6., s. 492–493.

ZTRESTANÝ BRATROBIJCE 1885: Ztrestaný bratrobijce. *Národní listy* 25, 1885, č. 321 ze dne 22. 11. 1885, s. [1].

ŽÁČEK 1975: ŽÁČEK, Václav et al. *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918.* Praha: Academia, 1975.

Elektronické zdroje:

Jaroslav Čermák (Czech, 1830–1878). The Abduction of a Hercegovinian Woman, 1861 [online]. Dahesh Museum of Art. [Cit. 31. 8. 2021]. Dostupné z: <http://www.daheshmuseum.org/portfolio/jaroslav-cermakthe-abduction-of-a-hercegovinian-woman/#.YS3oZY4za70>

Michal Klacek

Knihovna Národního muzea
oddělení knižní kultury
Vinohradská 1
110 00 Praha 1